

nummer 100 !

begrip

MOSLIMS

CHRISTENEN

nummer 100 !

NEDERLANDSE THEOLOGEN OVER DE ISLAM

persoonlijke ervaringen

Ten geleide:

Als redactie zijn we blij, dat we dit nummer 100 als dubbeldik jubileumnummer van ons blad Begrip kunnen aanbieden. We hebben meerdere redenen om verheugd te zijn.

De eerste reden is, dat het hondertal vol is. De oprichter, Piet Backx, en zijn opvolger, Piet Reesink, die allebei 8 jaar lang veel energie gestoken hebben in dit tijdschrift, hebben het tot een 'begrip' gemaakt voor christenen en moslims in Nederland, die hun onderlinge relaties willen verdiepen. Ze werden hierin terzijde gestaan door deskundigen van katholieke, gereformeerde en hervormde huize en de laatste jaren mogen we ons gelukkig prijzen, dat ook een moslim lid is van de redactie. In de loop der jaren is het uitgegroeid tot een echt oecumenisch tijdschrift en we hopen, dat in de toekomst de inbreng van moslims in Nederland in het blad nog verder zal groeien, zodat er vanuit echte wederzijdse communicatie nog meer begrip voor elkaar kan groeien.

Een tweede reden tot vreugde is het feit, dat gebleken is, dat Begrip informatie geeft, die voor velen belangrijk is en aan een behoefte voldoet. In 1980 zijn daarom de meest gevraagde nummers gebundeld in 'Het beste uit Begrip', dat zijn weg in Nederland heeft gevonden. Binnen de redactie hebben Piet Reesink, Marien van den Boom en Jan Slomp enig tijd geleden het initiatief genomen om de belangrijkste artikelen van de afgelopen 10 jaar ook te bundelen. Binnenkort zal deze nieuwe verzameling als boek bij Ambo verschijnen onder de titel: 'Islam, een nieuwe religie in Nederland'. We hopen, dat dit boek mag bijdragen aan de opbouw van goede relaties tussen moslims en christenen.

De derde reden tot vreugde is dit nummer zelf. Marien van den Boom, daarin vooral bijgestaan door Jan Slomp, heeft een aantal theologen in Nederland, werkzaam als docent aan universiteiten of als pastor in situaties, waarin men buitenlanders ontmoet, benaderd met de vraag, of ze iets wilden schrijven over hun persoonlijke ervaringen rond hun ontmoetingen met moslims. Door de variëteit in de bijdragen is het een zeer boeiend nummer geworden. Het zou interessant zijn om eens verder na te denken over de verschillende standpunten, die in dit nummer verwoord zijn. Als redactie zijn wij de auteurs erg dankbaar voor hun openhartige verhalen. Voor ons was het een feest om ze te lezen, we hopen, dat U onze mening kunt delen!

Kees de Jong ss.cc., waarnemend eindredacteur.

No. 100 mei-oktober 1990
abonnementen (5 nummers per jaar) f 20,-
Los nummer f 9,00 (f 11,50 incl. porto)
giro 43 00 211 t.n.v.
Cura-Migratorum/Begrip

"BEGRIP"
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel.: 073 - 14 51 59

nummer 100 !

HOE BEGON HET

Nog steeds wordt op de achterpagina onder 'Redactie Begrip' de naam van de oprichter van het blad vermeld. Het is een teken, dat de huidige redactie van Begrip de band wil behouden met de oorsprong en met de context, waarin het blad ontstaan is.

In nr. 1 van het blad 'Begrip', dat uitkwam op 7 mei 1974, werd gezegd:

'Medio september van het vorig jaar werd binnen het Projekt Spaarnberg (Santpoort), waar verschillende zelfstandige instellingen, werkzaam op maatschappelijke, educatieve en culturele terreinen proberen een grotere samenwerking te bereiken, een bescheiden begin gemaakt met de opzet van het bureau "BEGRIP".'

Het doel was informatie te geven over de Islam. Het blad 'Begrip' werd opgericht ter ondersteuning en bekendmaking van het gelijknamig bureau.

Het initiatief is geboren uit mijn persoonlijke interesse in niet-christelijke godsdiensten, speciaal de Islam.

Intensieve studie van de Islam en twintig jaar lang ervaring in een islamitisch land was de toerusting om deze doelstelling te verwezenlijken in Nederland, dat toen nog weinig of helemaal niet vertrouwd was met de Islam en met de moslims, die in steeds groter getale deel gingen uitmaken van onze samenleving. Er was veel vraag naar informatie.

De tijd van de losse buitenlandse arbeider, gecontracteerd op jaarbasis, was voorbij. Gezinsherenigingen kwamen op gang ook uit de islamitische wereld van buiten Europa. Niet alleen op maatschappelijk en educatief gebied moesten de deuren opengezet worden, maar ook op godsdienstig gebied.

Vandaar dat er aan de bel getrokken werd van de diverse kerken, van de Raad van Kerken, dat er aansluiting gezocht werd bij groepen die de ontmoeting voorstaan tussen aanhangers van verschillende godsdiensten, zoals de Joden-Christen-Moslim beweging, Interreligio, Raad van Religies. De meest duidelijke reactie kwam van onverwachte zijde, namelijk van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Misschien niet van de Gereformeerde Kerken als zodanig, maar van vooraanstaande leden

van die Kerken. Deze injectie was nodig om het eenmansbedrijfje meer vleugelslag te geven. Eerste hulp is dubbele hulp.

Ik wil nu terugkomen op het blad 'Begrip'. Als ik de eerste nummers weer eens bekijk, dan komen herinneringen boven aan elke bladzijde die getypt en gestencild werd om dan op volgorde gelegd en samengeniet te worden. Het was pionieren, improviseren en worstelen met beperkte mogelijkheden. Mevr. Bep van der Wiel bood zich aan om als vrijwilligster de materiële verzorging van het blad op zich te nemen. Dat betekende het typen van de teksten, het zelf in offset afdrucken (op een oude machine, doet-ie't of doet-ie't niet), het bijhouden van het adressenbestand, de financiën beheren en iedere maand de 200 nummers versturen. Dit was de pioniersfase van het blad 'Begrip', met al zijn onvolkomenheden, maar gedragen door grote inzet.

In 1976 heeft een belangrijke ontwikkeling plaatsgehad. De pastorale zorg voor vreemdelingen van katholieke huize, dat tot dan toe plaatselijk geregeld was, meestal op vrijwillige basis, werd landelijk georganiseerd. Aan het bureau 'Begrip' werd aangeboden om binnen deze organisatie, de Stichting Cura Migratorum genoemd, haar werk te doen. Dit hield in, dat de Cura Migratorum de materiële zorg op zich nam: bureauruimte, secretariaatshulp, uitgave van het blad 'Begrip' en de salariering van een pastor. Hiermee was de pioniersfase afgesloten, van zelfstandig bedrijfje naar een onderdeel in een groot geheel. Dat laatste heeft zijn voor- en nadelen.

P. Backx
oprichter

'BEGRIP' WAS ER OOK IN BREDA

Honderd maal terug komen op 'Begrip', dat is de moeite waard, maar ook nodig. In veel kringen, groepen, bestaat de behoefte om wat meer te weten van en over die mensen uit andere landen, culturen en godsdiensten. Dat wordt o.a. in Breda bewezen door de grote belangstelling voor open dagen in het kader van de 'Pluriforme Samenleving', waarbij b.v. ook een bezoek aan de moskee op het programma staat. Dit heeft veel bijgedragen aan een beter begrip voor elkaar, maar

daar bleef het dan bij. Al gauw werd er een behoefte gevoeld om daar dieper op in te gaan, vooral in groepen als die van Kerk en Samenleving. De toenmalige dekenale pastorale werker daarvoor, Jos Swetsloot, nam dan ook het initiatief om een werkgroep te starten met de naam: 'Kontaktgroep Moslims en Christenen'. Er bestond al een soort uitwisseling van gedachten tussen een groep van Turkse en Marokkaanse moslims en een steungroep van de Raad van Kerken. De laatste was opgericht naar aanleiding van de bouw van de eerste moskee in Breda, die gescheiden ruimte biedt aan én de Turkse moslimgemeenschap én die der Marokkanen. Ook hier was er een behoefte geweest om wat meer van elkaar te weten. Als lid van de groep Kerk en Samenleving was ik van het begin af aan (+ 1983) betrokken bij de Kontaktgroep Moslims en Christenen. Vooral als sympathisant, voortkomend uit mijn achtergrond als direct-betrokkene bij de Islam in het gebied van West-Afrika onder de Sahara. Gedurende mijn verblijf van 30 jaar heb ik daar zeer goede en sympathieke contacten gehad met moslims, die zelfs hielpen bij kunstwerken met christelijke motieven. Als je arm bent en rampen meemaakt als die in de Sahel, dan krijg je meer begrip voor dat, wat mensen bindt, dan voor dat, wat hen scheidt.

Maar nu terug naar Breda. Hoe ging het daar? Wel U kent het gezegde: 'om niet over naar huis te schrijven'. En toch! Om andere groepen in andere plaatsen, die hetzelfde initiatief genomen hebben en die soms dezelfde problemen kennen, aan te moedigen om door te gaan, wil ik iets vertellen van ons reilen en zeilen. Ik wil beginnen met de woorden van Mgr. H. Ernst: 'een groot geloof en een lange adem!' Want je moet erin geloven, hier is 2 maal 2 geen VIER! We vergeten zo vaak, dat we met mensen te doen hebben, die uit heel verschillende delen van de wereld komen. Er zijn soms zoveel tegenstrijdige culturen, levensgewoontes, levenswijsheden, dat het onmogelijk is om elkaar te volgen, laat staan te begrijpen. Een hele grote moeilijkheid is ook de taalbarrière. Wat een 'tijdverlies' en onbegrip ontstaat daardoor. Wij hebben onze principes over 'tijd', 'op tijd komen'. Wat te denken van: 'ik ga even bidden' en dan

na een uur in de vergadering terugkomen (ja, waarom ook niet)? En dan wij: altijd weer willen domineren, het beter willen weten en dat wijsvingertje.

En toch... hebben we met dat alles (jaren lang) iedere keer weer bijeenkomsten gehad in het 'Centrum van Buitenlanders' (de Incom) of de moskee. De opkomst was vaak heel schommelend. In het begin dachten we weleens: dit is de laatste keer. Maar op het eind was toch altijd weer de conclusie: DOORGAAN, dit had ik niet willen missen. Wie er iedere keer trouw was, was de Turkse imam, Mustaf Kocyigit. En dan die heerlijke Turkse thee..

Degenen, die er iets meer van willen weten kunnen met alle plezier het verslag krijgen van onze laatste vergadering van 26 april 1988. Hierin kunt U lezen, waarom we 'even' gestopt zijn, niet opgehouden, integendeel. Wij dachten nl., dat de structuren nu zo stevig zijn, dat we op elkaar kunnen blijven rekenen, dat we proberen elkaar steeds meer met veel 'BEGRIP' te ontmoeten.

Dat noem ik dan een echt 'happy end', bereikt met veel sterkte, geduld, een lange adem en een groot geloof.

Willy de Boer
Ex-missionaris, werkzaam in Breda en nu
in Rotterdam

ONTMOETING MET ISLAM - GELOOF

Reeds in een vroege periode van mijn studie in de vergelijkende godsdienstwetenschap werd ik bijzonder geboeid door het wereldbeeld van de Islam. In elke godsdienstige traditie hebben mensen geprobeerd enig inzicht te krijgen in de werkelijkheid die zich in velerlei vormen aan hen voordoet. Zo kan men in de meeste godsdiensten wel een eigen wereldbeeld, een mensbeeld en een godsbeeld onderscheiden: verschillende kanten van de werkelijkheid die onderling zodanig samenhangen, dat ze voor hun gelovigen telkens een eigen kijk bieden op de totale werkelijkheid, zoals die door hen wordt ervaren. Diepste kern van het islamitische geloof is het gegeven, dat God één is. Dat betekent niet alleen dat de Islam een monotheïstische godsdienst is, zoals dat ook de joodse en christelijke godsdiensten zijn. Het betekent vóór alles, dat er in de islamitische religieuze ervaring niets is, dat naast of buiten God ook maar van enige 'werkelijke' betekenis is: God is Schepper en daarmee staat Hij oneindig ver boven alles wat Hij geschapen heeft, 'niemand is Hem in enig opzicht gelijk' (Koran 112:4). Hij is daarom de absoluut Ene en er is een onoverbrugbare kloof tussen Hem en welk schepsel dan ook. Hij is daarom ook de absoluut Enige, of met een technisch-theologisch woord: de absoluut Transcendente. Toch heeft Hij zelf die kloof overbrugd. Hij heeft zichzelf geopenbaard aan de mensen door Zijn Woord, d.w.z. Hij heeft van zichzelf getuigd, dat Hij de Ene is en Hij heeft de mensen, Zijn schepselen, gevraagd daarvan óók te getuigen: dát is het durende contact van God naar mens en van mens naar God (7:171). Dat Woord heeft Hij meer dan eens tot de mensen gesproken via vele profeten van joden en christenen -de voorlaatste was Jezus- maar dít was Zijn laatste Woord, gesproken via Mohammed, een 'ongeletterde man' (7:157,158), die juist daardoor, zonder enige intellectuele belasting, de laatste en 'volmaakte' Profeet kon zijn. Tenslotte is dat Woord opgeschreven en vormt voor de moslimse gelovigen zo de H. Koran. God, de H. Koran en Mohammed, en dit in 'elkaars verlengde', vormen voor de gelovige moslim zijn eigenlijke levensoriëntatie.

In de geloofsbelijdenis, de 's'jahada', is die levensoriëntatie monumentaal samengevat: 'ik getuig dat er geen God is dan God en dat Mohammed zijn apostel is'. De eerste woorden zijn een ontkenning: er zijn geen goden. Die ontkenning maakt de bevestiging in de volgende woorden alleen maar groter: alléén God bestaat. En Zijn enige handeling in die geschapen wereld is, dat Hij dit aan Zijn schepselen heeft geopenbaard, en wel via Mohammed. Mohammed is daardoor een aspect van Gods handelen (Söderblom). Islam is niet zozeer een leer of een religieus systeem: het is de levende ervaring van God. Die doordringt héél het leven. De bekende 'vijf zuilen' zijn de wegen om die betrokkenheid op God diepgaand te beleven. En die beleving drukt zich ook uit in de kunst van de Islam.

Nooit heeft mij dat zó doordrongen, als toen ik een paar jaar geleden -alleen- een rondgang maakte in de zgn. 'Koepel van de Rots', het islamitisch heiligdom op de tempelberg in Jerusalem. Het is een bij uitstek heilige plaats. Hier, volgens de overlevering de berg Moriah, zou Abraham in gehoorzaamheid aan God zijn enige zoon Ismaël als offer aan Hem hebben voorbereid: hoogste uitdrukking van zijn totale geloofsovergave aan God. Abraham wordt daarom ook genoemd: 'vader van de gelovigen' en 'eerste moslim'. Hier is ook de plaats, waar de tempel van Salomon, later die van Herodes, heeft gestaan. En van hieruit zou ook -volgens de islamitische traditie- de profeet Mohammed op zijn rijdier Buraq, begeleid door de aartsengel Gabriël, tot voorbij de zevende hemel, waar hij Abraham ontmoette, tot God zijn opgestegen en met Hem hebben gesproken. De plaats van zijn opstijging spreekt nóg daarvan: het is de kale rots, waar het heiligdom als een waar herdenkingsteken omheen gebouwd is, bekroond met de Gouden Koepel, die reeds van heel ver zichtbaar is, van welke kant men Jerusalem ook nadert. Het heiligdom staat midden in de monumentale ruimte van de Haram-al-Sharif ('de heilige en verheven plaats'): een achthoekige bouw, waarvan de zijkanten van onder bekleed zijn met marmeren platen en daarboven met rijkgekleurde tegelpartijen en vensterachtige nissen. Rond heel de bovenste gevelfries, 240 meter lang, loopt een in sierlijk wit

Kufisch/Arabisch schrift tegen een azuren achtergrond uitgevoerde tekst. Met de zon op de koepel en de tegelmozaïeken van de wanden tegen de blauwe hemel, werkt het bouwwerk als een veelkleurig juweel.

Binnen word je opgenomen in een geweldige ruimte. In bijna absolute harmonie overhuift de enigszins naar boven smaller wordende koepel de heilige rots, getooid met een rijkdom van rankende bloemenslingers in goud, rood en zwart. Overal weer prachtig gekalligrafeerde teksten uit de Koran en namen van God. Je ondergaat de indruk van een volmaakte harmonie, waarvan je zelf ook deel uitmaakt. Hier besef je de diepe zin van het Koran-vers, dat heel het leven van de moslim doordringt, het zgn. Troon-vers: 'God, er is geen god dan Hij, de standvastige. Sluimer noch slaap overmant Hem. Hem behoort wat in de hemelen en wat op aarde is. Wie is het die zonder Zijn toestemming bij Hem zou kunnen bemiddelen? Hij weet wat vóór hen is en wat achter hen is, en zij bevatten niets van Zijn kennis behalve dan wat Hij wil. Zijn troon strekt zich uit over de hemelen en de aarde en het valt Hem niet zwaar beide in stand te houden. Hij is de verhevene, de geweldige' (2:255). Je bedenkt hoe in de loop van de vele eeuwen hier op deze plaats, de tweede heilige plaats na Mekka, honderdduizenden gelovigen hebben gestaan uit de hele wereld, hierheen gekomen om God te eren en de Profeet nabij te zijn. Daar word je stil van.

Het Koran-woord, het Woord van God, wordt niet alleen aan de binnen- en buitenkanten van de moskeeën in prachtige letters onophoudelijk herhaald, het wordt ook gezongen. 'Reciteer', was de opdracht van de aartsengel Gabriël aan Mohammed sinds de eerste openbaringen (112:1). Door het Woord te reciteren stelt de mens zich in de tegenwoordigheid van God, de Spreker van het Woord. En het reciteren geschiedt door de menselijke stem. Niet alleen in het schrijven van het Woord, maar ook in het reciteren ervan, heeft de islamitische traditie een bijna volmaakte kunst ontwikkeld. Ik mocht eens een middagbijeenkomst bijwonen in de Sultan Hassan Moskee in Cairo. Het was een bijzondere dienst: er werden opnamen gemaakt door de t.v., die zouden worden uitgezonden bij gelegenheid van de ramadan enke-

le maanden later. De moskee was vol, de mensen zaten dicht opeengepakt op de grond en we keken er vol spanning naar uit, wat er zou gaan gebeuren. Toen het nodige instrumentarium was opgesteld, gingen de Jupiter lampen aan: daar stond in het volle licht de rijzige gestalte van de imam, die het reciet zou uitvoeren. Hij had een prachtige stem. Op een zachte warme toon begon hij. Naarmate het reciet zich ontwikkelde, groeide ook zijn stem, waarvan alle kwaliteiten naar boven kwamen. Op een gedragen toon de lange zinnen melodiërend, soms zijn stem krachtig verheffend, dan weer zacht laten drijven op een lange vocaal en laten uitlopen in een zorgvuldig opgebouwd diminuendo, was hij het enige middelpunt. Het geluid vulde de hele ruimte van de moskee, iedereen luisterde doodstil. Op een bepaald ogenblik, toen zijn warme stem weer eens in een levendig crescendo naar boven klom, kwam het mij voor, alsof hij zélf stem werd: hij leek groter te worden, zijn wijde geopende ogen schouwden in de ruimte, zijn geluid kreeg een bijna bovenmenselijke dimensie. Zeker, de t.v.-producer had om een goede zanger gevraagd, maar de diep-religieuze manier, waarop deze imam zijn recitatie beleefde -voor hem: zijn contact met God-, geldt in werkelijkheid voor al diegenen, die zich in de moslimtraditie in gebed tot God wenden: idealiter niet minder dan vijf maal per dag...Dat besef je dán pas.

Teksten uit de Koran staan op wanden en koepels van moskeeën, maar natuurlijk vóór alles in de Koran zelf: hét Woord van God. Ook de christelijke traditie kent het Woord van God. Toch is dit begrip niet hetzelfde. In de christelijke traditie heeft God zich, uiteindelijk, geopenbaard in Jezus Christus: deze wordt hier als 'Gods Woord' gezien. De Bijbel, ook wel Gods Woord genoemd, is de neerslag van wat vóór, rond en na 'Jezus Christus als goddelijke openbaring' is opgeschreven.

In de Islam-traditie heeft God zich geopenbaard door Zijn spreken tot Mohammed en dit Spreken zélf is vastgelegd in de Koran, die dáár het centrale punt van Godsverbondenheid is. Bovendien is de Koran als Gods definitieve Spreken geopenbaard in het Arabisch. Het is niet verwonderlijk, dat vanuit die beide aspecten de centrale aandacht steeds is uitgegaan

naar de vormgeving van de Koran. Daaruit zijn niet alleen vele verschillende Arabische 'schoon-schriften' (kalligrafieën) ontstaan naar gelang de verschillende streken en perioden waarin de Islam zich verspreidde, maar ook voor de versieringen van letters, bladzijden, titelpagina's en kaften van de talloze handschriften, waarin de Korantekst werd afgeschreven, kon het mooiste niet mooi genoeg zijn. Er ontstond een kalligrafeerkunst, die zijns gelijke in de wereld niet kent. Een bijzondere dimensie kreeg de Koranische kalligrafie nog in de middeleeuwse en late Islam: die van de mystiek. De idee, dat zijn handschrift iets weergeeft van iemands karakter, werd getransponeerd naar een hoger niveau: volmaakte kalligrafie werd gezien als een uiting van innerlijke volmaaktheid: het wezenlijk doel van de islamitische mystiek.

Er is in Nederland een groeiende behoefte aan meer kennis over de Islam: enkele honderdduizenden moslims leven nu bij ons, om de hoek, op het werk, op school. Hun cultuur en hun geloof is anders dan dat van ons, onbekend, vreemd. En dat schept afstand. Mijn ervaring is, dat men er meer van wil weten en meer open staat voor informatie. In de afgelopen jaren mocht ik voordrachten over de Islam houden voor belangstellenden op vele niveaus: van kleuterleidsters tot fabrikanten; voor volksuniversiteiten en serviceclubs; voor studiegroepen van studenten en voor Nederlandse vrouwen, die moslimvrouwen begeleiden; voor postacademici en vrouwenclubs; voor plaatselijke raden van kerken en voor theosofen. En altijd bleek 'de Islam' 'een nieuwe wereld' te zijn, die toch niet zó vreemd was. Er bestaan vaak nog zoveel onberedeneerde vooroordelen. Soms is er het onvermogen om zich open te stellen voor een ander aspect van geloven, soms voelt men zich bedreigd door een andere vorm van leven en denken. Maar een samen-leven als basis van elke gemeenschap zal tot stand kunnen komen door wat mensen bindt, niet door wat ze scheidt. Samen leven zal vaak komen tot samen-werken en omgekeerd. En hebben ook moslims en christenen vanuit hun eigen geloven niet dezelfde opgave ten opzichte van dezelfde wereld, waarin wij leven volgens het woord van de moslimse geleerde al-Birumi

(973-1030): 'Het is omdat de mens de plaatsbekleder (khalifat Allah, 'vice-regent') is van de Schepper, dat de dingen in deze wereld geordend zijn terwille van hem, en hem is de macht erover gegeven.'

G.J.F. Bouritius

Emeritus hoogleraar fenomenologie van de religie en godsdienstgeschiedenis, Tilburg.

ISLAM NIET MEER WEG TE DENKEN

Met moslims ben ik vooral in aanraking gekomen in het kader van mijn internationale vredesactiviteiten. Ofschoon binnen de Wereldvrede Raad vredesactivisten niet op basis van hun levensovertuiging gebundeld zijn, spelen godsdienst en levensovertuiging toch een belangrijke rol.

Een internationale conferentie van vertegenwoordigers van diverse godsdiensten, in 1982 in Moskou, heeft voor mij een ommekeer betekend in mijn denken over de Islam.

De Russisch Orthodoxe Kerk had deze bijeenkomst belegd en wilde samen met afgevaardigden van andere godsdiensten nadenken over de specifieke taak van religies bij het behoeden van de heilige gave van het leven voor een nucleaire catastrofe.

Ik betrapte mij erop, dat ik de Islam tot dan toe nauwelijks met inzet voor vrede in verband had gebracht. Eerder omgekeerd: moslims waren voor mij in de eerste plaats mensen van de heilige oorlog. Daarbij realiseerde ik me overigens wel altijd, dat je ook het Christendom met zijn kruistochten en ontdekkingsreizen zo kon zien.

Tijdens die wereldvredeconferentie van religieuze vredesactivisten hoorde ik de islamitische inleider zeggen: 'de almachtige Allah heeft stammen en volken geschapen, niet voor de oorlog of voor de onderlinge haat en ook niet om het ene volk boven het andere te prefereren, neen, Hij heeft veel volken met onderscheiden taal en huidskleur geschapen, opdat zij getuigenis zouden afleggen van Zijn kracht en erbarmen.'

De spreker maakte duidelijk, dat het woord 'Islam' met 'salam' (vrede) samenhangt en dat hij ook de andere godsdiensten in de eerste plaats zag als vredesfactor.

In mijn verdere pastorale en theologische activiteiten kom ik tot nu toe slechts indirect met de Islam in aanraking. Ik spreek met of hoor van collegae over hun inzet voor een beter begrip tussen christenen en moslims binnen de parochie of de missie, waar zij werkzaam zijn. Mij valt dan op, dat in rooms-katholieke kringen in Nederland de geest van de 'Nieuwe Katechismus' en van de Vaticaanse verklaring over de verhouding van de kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten voort blijft leven. Beide genoemde geschriften gaan uit van de overtuiging, dat in alle godsdiensten 'waarheid' en 'heiligheid' te vinden is.

Dat heeft natuurlijk voor de pastorale en missionaire inzet diepgaande gevolgen. Wat dat betreft merk ik ook bij mezelf, dat ik daarover nu heel anders denk, dan toen ik in de vijftiger jaren als theoloog werd opgeleid.

Waar mensen van verschillende levensovertuiging bijeen zijn en ik verantwoordelijkheid draag voor gebed of bezinning, zal ik niet meer getuigend mijn eigen godsdienstige overtuiging en gebedsvorm inbrengen, maar altijd zoeken naar een gezamenlijke bedding in verwoording en vormgeving.

Nog op een heel speciaal vlak heb ik te maken met de verhouding Christendom-Islam. Vanaf het begin van de zeventiger jaren ben ik betrokken bij het informeren van humanistische geestelijke verzorgenden omtrent geloven en godsdienst. Ik doceerde aan het Humanistisch Opleidingsinstituut (thans Universiteit voor Humanistiek) en in het kader van het Humanistisch Vormingsonderwijs. Dat laatste doe ik nog steeds. Het is mij dan altijd een behoefte om Jodendom-Christendom en Islam in één perspectief te bespreken, als godsdienstige benaderingen, die heel veel met elkaar te maken hebben en die je in zekere zin niet los van elkaar kunt verkrijgen. Daarbij probeer ik de geschiedenis van onderling conflict niet uit de weg te gaan, maar tegelijkertijd te laten zien, hoe alle drie hun geloven niet los kunnen maken van de geschiedenis en de samenleving en zodoende dus een historisch en politiek verankerd geloof voorstaan.

Ik kan niet meer katholiek geloven zonder op de Islam acht te slaan. Ik blijf met

angst en beven waarnemen, hoe alle godsdiensten telkens weer inzetbaar zijn bij maatschappelijke en politieke onderdrukking. Het hoort tot mijn pastoraal en theologisch zelfverstaan op dat punt waakzaam te zijn en tegenbeweging te vormen.

Karl Derksen O.P.
Co-Provinciaal van de Nederlandse Dominicanen.

ENKELE GEDACHTEN OVER DE ISLAM

De redactie van 'Begrip' had het me gemakkelijker gemaakt, indien ze gevraagd had over één aspect van de Islam te schrijven. Maar de vraag was nogal ruim gesteld, nl. 'een bijdrage te leveren voor het honderdste nummer'.

Hier volgt dan een persoonlijk verhaal, waarmee ik meen voldaan te hebben aan het verzoek van de redactie.

Het prille begin

Opgegroeid zo rond en na de Tweede Wereldoorlog, in een Calvinistisch milieu, kwamen wij vanzelfsprekend met maar één waarheid in aanraking en dat was die van eigen kerk en geloof. Op de lagere school leerden we ook versjes over 'de arme blinde heidenen', in het verre buitenland; o.a.: 'Hoort gij die stemme, roepend uit de verte, smekend om redding.' En de meester vertelde over de zendelingen, die daarheen gingen om de smekenden het Evangelie te verkondigen. Want, zei hij, Jezus heeft gezegd: 'Maakt alle volken tot mijn discipelen.'

Zo leerden we al in het prille begin van ons leven, dat ons geloof overal in de wereld verkondigd moest worden, want dat zou redding brengen. Wij stonden in het goede geloof en daarbuiten was slechts dwaalleer en heidendom.

En toen eens iemand vertelde, dat die smekende mensen o.a. Mohammedanen waren, hoorden we voor het eerst een vreemd woord, waarvan we niet wisten, wat we daarbij moesten denken.

Begin van twijfel

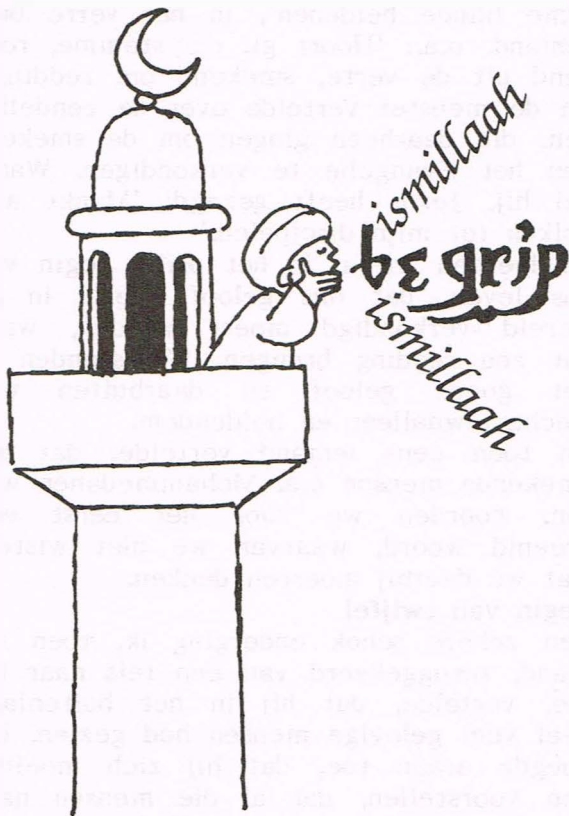
Een zekere schok onderging ik, toen iemand, teruggekeerd van een reis naar Indië, vertelde, dat hij in het buitenland heel veel gelovige mensen had gezien. Hij voegde eraan toe, dat hij zich moeilijk kon voorstellen, dat al die mensen naar de hel zouden gaan. Want die mensen bid-

den ook en gaan naar een soort kerk, zei hij. En hoewel ook hij uit een goed christelijk milieu kwam, was hij een beetje gaan twijfelen. 'Maar twijfelen is verkeerd, want die gelijkt op een baar der zee', stond in de Bijbel, had de dominee gezegd.

'Maar...zouden al die mensen het dan toch bij het verkeerde eind hebben?', was de aarzelende vraag, die bij mij boven kwam. Pas veel later kreeg ik belangstelling voor de vragen, waarom je eigenlijk leeft en wat de zin van het 'er zijn' is. En ik ondervond dat, wie gaat nadenken, meer vragen stelt, dan antwoorden weet. En als dan eenmaal de interesse is geboren, ligt de theologie-studie uitdagend te wachten.

Kennismaking met de Islam

Tijdens de studie kwamen we in aanraking met andere godsdiensten en dus ook met de Islam. Nog boeiender werd dat, toen ik het voorrecht had verschillende landen in het Midden-Oosten te kunnen bezoeken, waar de Islam beleden wordt: Turkije, Syrië, Saoedi-Arabië, Egypte en vooral Israël.

In Jeruzalem maakte ik voor het eerst kennis met de 'adzaan', de (regelmatige) oproep tot gebed vanaf de minaret. Zeer vroeg in de morgen fungeerde die oproep als mijn wekker. En tot zonsondergang was die doordringende stem verschillende malen te horen. Het Palestijnse hotel, waar we logeerden, stond namelijk vlakbij een moskee. In Israël wonen ook Palestijnen, die moslim en eigenaar van grote hotels kunnen zijn.

In Jeruzalem voerde ik de eerste gesprekken met moslims en ontdekte, dat daar fijnbesnaarde en hoogstaande geesten onder kunnen zitten. We spraken o.a. over de grenzen van de tolerantie binnen Islam en Christendom. Over de God van Abraham, met zijn twee zonen Ismaël en Isaak. En natuurlijk over de kruistochten en de relatie tussen Palestijnen en Joden. Eenzelfde soort gesprekken werd gevoerd in Turkije en Jordanië. En steeds weer ontmoette ik mensen, met wie over meer te praten viel, dan over auto's en voetballen.

De kennismaking met moslims in levenden lijve viel best mee. Zó heidens waren ze ook weer niet, laat staan dat ze blind waren. Wel zag ik rare dingen. Bijvoorbeeld mannen, die lui op een ezel zaten en hun vrouw erachter aan lieten sjokken. Verre van elegant! En gênant vond ik het gedrag van in smetteloos wit geklede jonge beambten op een kantoor in Saoedi-Arabië, die een oudere collega bespotten, toen hij op een uitgerold matje zijn gebed deed. En dan die jonge mannen, die hun vrouwen (meisjes nog) achter in de gesloten auto lieten zitten en zelf iets koels gingen drinken in een restaurant, ergens in de snikhete woestijn in Syrië. Nee, hoffelijkheid was er vaak niet bij.

Moslims ontmoeten en met ze spreken is een manier om de Islam te leren kennen. En je ziet dat moslims, evenals christenen, elkaar helaas niet altijd als broeders (en zusters) herkennen en erkennen. In beide kampen kon men uit geloofsoverwegingen hardvochtig tegen elkaar ten strijde trekken, met als toeschouwer een Zijn hoofd schuddende God, als de oorlogen gevoerd werden in Zijn Naam. En dan zitten er ook nog heel wat naamgenoten van de grote profeet, ter wille van hun geweten, gevangen in landen, waar de Islam de nationale godsdienst is.

Islam vlakbij

En nu wonen ze gewoon in ons midden. En soms gaat iemand over de schreef, zoals die innemende moslim, die bij mij in de kerk aan het Heilig Avondmaal deelnam. 'Waarom?', vroeg ik hem later. 'Omdat dominee zo vriendelijk uitnodigde', zei hij. En ik concludeerde, dat dus ook bij moslims, evenals bij christenen, leer en leven niet altijd gelijk sporen.

Ze wonen vlakbij. Gelukkig staat er in onze buurt geen moskee met een minaret, vanwaar de regelmatige oproep tot gebed te horen is. Ik hoop, dat het ook nooit zover komt. Dat heeft niet te maken met anti-islam gevoelens, maar wel afkeer van herrie en geschreeuw. 'En de kerkklokken dan?', zal de wedervraag luiden. Wat mij betreft, worden die op zondagmorgen ook het zwijgen opgelegd. Laat de kerkklokken slechts een functie hebben bij de tijdsaanduiding en eventuele calamiteiten.

Maar wat betekent dat minimale zondagse klokgelui in vergelijking met de oproep vanaf de minaret vijf keer op een dag, jaar in jaar uit! Ik heb er geen behoefte aan geattendeerd te worden op de religieuze verplichting van welke gelovige dan ook. (Ondanks de sympathieke wijze van introductie van de gebedsoproep in Heerenveen, waarvan Mevr. Corry Nicoláy in 'Begrip' nr. 93 verslag doet.)

Denken blijft in beweging

De 'blinde heidenen' van vroeger, met hun mysterieuze godsdienst, zijn geloofsgenoten van nabij geworden. Maar nog steeds staat in de Bijbel de opdracht: 'maakt alle volken tot mijn discipelen'. Zou dat intolerant kunnen maken? En zouden op grond daarvan mensen gedwongen kunnen worden een bepaald geloof te aanvaarden? In het verleden is dat wel gebeurd. Maar geloof mag nooit opgedrongen worden. Evenmin als een verbod uitgevaardigd mag worden om over te gaan tot een andere godsdienst. Mensen moeten op geloofsgebied hun eigen keuze kunnen maken, waarbij elke dwang achterwege dient te blijven. Godsdienstoorlogen zijn er heel wat gevoerd, maar godsdienst en oorlog lijkt me innerlijk met elkaar tegenstrijdig. De geschiedenis laat van godsdienstoorlogen niet veel goeds zien. En dat wordt nog erger als hij, die overwint, meent aanspraak te kunnen maken op Gods instemming met zijn ondernemen. Op die

manier zijn er in de Naam van God in de loop der eeuwen meer slachtoffers gemaakt dan God lief is, vermoed ik.

Een betere weg is dan ook: een gesprek op grond van Bijbel en Koran. Dat zal niet altijd eenvoudig zijn, omdat de gelovige 'in the street' ook niet altijd weet, waar de klepel van de klok hangt, als het gaat om zijn geloofsboek.

'Natuurlijk houden wij ons aan de letterlijke tekst van de Koran, waar blijven we anders?', zei de jonge imam tegen me. Ik schrok, want ik dacht o.a. aan die wrede geboden inzake steniging en behandeling van onwillige kinderen. En ik dacht aan die waarschuwing, dat de letter kan doden, maar dat de Geest levend maakt. In plaats van naleving van de letterlijke tekst zoek ik liever naar de geest en de bedoeling van een voorschrift. De ethische normen blijven niet altijd dezelfde, maar veranderen gelukkig steeds weer. In plaats van over slavernij te spreken, spreken we liever over de rechten van de mens, dus ook van de vrouw.

Het gesprek met elkaar vereist openheid en ontvankelijkheid van weerszijden. En dan zal ook vanzelf blijken welke Gods- en mens-beschouwing we er op na houden en hoe we omgaan met onze onvolkomenheid, waaraan vastzitten de vragen van schuld, rekenschap, vergeving en genade.

Godsdienst is mensenwerk

Ook al claimt iedere godsdienst de waarheid te brengen, toch zullen we ons altijd bewust moeten zijn van het feit, dat godsdienst gemaakt wordt door mensen, hoe banaal dat ook moge klinken.

Welke religieuze ervaringen wie dan ook gehad moge hebben, nooit ontving iemand een document van een andere planeet, waarin 'zwart op wit' (in zijn taal) geschreven was, wie God nu eigenlijk is en welke de echte waarheid is.

Deze gedachte lijkt het heilige te ontluis-teren, maar dat is slechts schijn, want in werkelijkheid brengt deze het heilige zeer nabij. God is te groot om door een mens bevat of in Bijbel of Koran verpakt te kunnen worden. We kunnen Hem 99 namen geven, maar evengoed 999. We kunnen Hem de Drievuldigheid noemen, maar evengoed de Ene. Wij kunnen een Godsbesef hebben, en scheppings-, paradijs- en oordeelsverhalen maken, maar altijd weer zal ons cultuurdenken daarin herkend wor-

den. Als het Christendom er nog niet geweest was, zou de Islam anders geworden zijn. En als de joden niet in Egypte waren geweest, waren ze waarschijnlijk nooit op het idee van een driedeling in de tempel gekomen.

Er zit in iedere godsdienst ook een zekere begrenstheid. En dat biedt perspectief voor het onderling gesprek. Inzake godsdiensten kan vergelijkenderwijs daarom ook beter gesproken worden van anders, dan van bêter. En waarom die anders is en welke consequenties dat heeft, kan alleen maar zichtbaar worden in de beleving van die godsdienst.

En in het gesprek kan het 'waarom' van het anders-zijn geanalyseerd worden. Welke culturele achtergronden daarbij een rol spelen. En of de één 'aanvulling' geeft op de ander en welke die dan is. Daarbij zullen we vanzelfsprekend niet om Jezus noch om Mohammed heen kunnen.

De Ware zal gezocht moeten worden in een houding van overgave, zonder betweterigheid, maar wel met inschakeling van verstand en gevoel.

En als deze aarde van Hem is, is het toch niet meer dan vanzelfsprekend, dat wij proberen daarvan iets zichtbaar te maken en de wereld een wat vriendelijker aanzicht trachten te geven. Daarbij zullen liefde en barmhartigheid onontbeerlijke ingrediënten blijken te zijn. Christenen en moslims zouden dat heel goed hand in hand kunnen doen. Want er zijn voldoende religieuze aanknopingspunten. En als de moderne 'heidene' hen gezamenlijk goede werken zien doen, wie weet of die de Vader in de hemel niet gaan verheerlijken.

Zoiets is in 1300 jaar nog niet gelukt. En het zou van zelfoverschatting getuigen, als we zouden menen, dat binnen afzienbare tijd te kunnen realiseren. Maar het blijft de moeite waard zich in Godsnaam voor dit werk in te zetten.

Tj. Doesburg

Gereformeerd predikant, Leiderdorp

OP WEG NAAR EEN ABRAHAMITISCHE OECUMENE

Mijn eerste contact met de Islam was louter academisch. Het waren de colleges van Prof. Bergema in het raam van het vak met de onmogelijke Kuyperiaanse naam Elenctiek. Kuyper beoogde in zijn

Encyclopaedie der Godgeleerdheid vooral de bestrijding van de pseudo-religies van heidenen, joden en mohammedanen. Gelukkig ging Bergema er zo niet mee om en leidde hij ons met de nodige godsdienstwetenschappelijke tact in in de wereld van Jodendom en Islam. Achteraf verbaas ik me eigenlijk over de evenredigheid waarmee dat is gebeurd. Geen aparte, overdreven aandacht voor het Jodendom, als godsdienst waaruit het Christendom is voortgekomen, maar één van de drie monotheïstische godsdiensten, die hun oorsprong vonden in de godsdienst van Israël. Binnen de gereformeerde traditie was hij aan het eind van de zestiger jaren zijn tijd vooruit. Toen hij college gaf over de 'birkat hamminim' en over de scheiding van kerk en synagoge, sprak hij over een schisma. Tot zo'n duidelijke positiebepaling ten opzichte van de Islam is het, voorzover ik me herinner, niet gekomen.

In de zeventiger jaren was vrijwel iedereen op zoek naar de joodse wortels van het Christendom. Jodendom was ook mijn bijvak naast het hoofdvak Oude Testament. Israël in de theologie, theologie na Auschwitz, daar was men mee bezig, ook in de pastorie, vooral in de periode dat de vierdelige serie Holocaust werd uitgezonden. De Islam was in ons dorp ver van ons bed. Je wist, dat de Islam bestond en dat er moslims waren, al was het alleen al door de discussies over het rituele slachten en berichten over kerken, die in de oude stadswijken tot moskee werden omgebouwd.

De eerste ontmoeting met de Islam kwam in de periode, dat wij ons voorbereidden op onze uitzending naar Egypte, voorjaar 1980. Voor het eerst las ik de Koran, eerst natuurlijk in de onmogelijk idiolectische vertaling van Kramers, later in het origineel. Boeken als 'God of Justice' en 'City of Wrong' maakten een diepe indruk op me. Maar de rol van de Koran in mijn proefschrift was, achteraf gezien, nog uiterst marginaal.

De eerste echte ontmoeting met moslims vond pas in Egypte plaats. Ik ging daar niet heen als islamoloog. Ik werd uitgezonden om Oude Testament te doceren. Ik bezat ook nog weinig theoretische of praktische kennis van de Islam en nog steeds moet ik even nadenken, als men mij vraagt, wat de vijf zuilen zijn van de

Islam. Ik ken de Islam alleen maar door de ervaring van het wonen in een islamitisch land. Natuurlijk ging ik dagelijks om met moslims. Regelmatig prezen wij God, dankten de Heer, als weer een of andere bureaucratische klus was geklaard, of verzuchtten hoopvol, dat met de wil van Allah morgen alles in orde zou komen. Het was niet moeilijk om in gesprek te komen. Die gesprekken kwamen meestal vanzelf, als je de mensen een beetje leerde kennen.

In het begin vertelde ik niet, dat ik 'as-sies', priester, was -het onderscheid priesters en dominees kent men niet-, maar al gauw kwam ik tot de ontdekking, dat ik daar geen geheim van hoefde te maken. Zodra men van de ware aard van mijn beroep op de hoogte was, werd ik met alle egaards van een 'godsdienstige man' behandeld. Toch hebben moslims weinig animo en ook niet het vermogen om diepgaand over hun godsdienst van gedachten te wisselen. Dat geldt trouwens ook voor de overgrote meerderheid der Koptische christenen. De Islam is evenmin als het Christendom een object van dagelijkse reflectie. Godsdienst dat beleeft men, dat ondergaat men en daar doet men aan, maar erover nadenken, laat staan het ter discussie stellen, dat gebeurt eigenlijk zelden.

Mijn eigenlijke opdracht was niet de dialoog met de Islam. Toch was de atmosfeer van het lezen van het Oude Testament op een of andere wijze altijd doortrokken van Islam. Niet alleen omdat het denken over de Bijbel sterk werd bepaald door het massieve denken over de Koran, maar ook omdat de geluidsinstallatie van de moskee uit de Sikka el-Beda (de witte straat), waar het Koptisch Evangelisch Seminarie zich bevond, ervoor zorgde, dat ik geen woord van de vrijdagse preek van mijn buurman en in zekere zin collega sjeik Abdoelrasjied hoefde te missen. Mijn benedenbuurman Dr. Fahim Aziz heeft me ooit aan sjeik Abdoelrasjied voorgesteld en sindsdien begroeten wij elkaar minzaam. Tot een diep gesprek is het -moet ik misschien tot mijn schande bekennen- nooit gekomen. Sjeik Abdoelrasjied had blijkbaar niet de behoefte zijn moslim-zijn en zijn geloof ter discussie te stellen en ik heb eerlijk gezegd nooit de aandrang gevoeld om hem er vanaf te brengen...

Hij bezat een groot geloof. Dat bleek mij wel, toen hij sprak bij de uitvaart van Dr. Fahim. Als we hem in godsdienstig Nederland zouden moeten plaatsen, zouden we het wat aan de zware kant gevonden hebben, maar wel duidelijk. Hemel en hel waren voor hem reële dingen. Hij kon daar boeiend over spreken en wat meer is, hij kon er mensen mee veranderen, mee troosten...

Ook in de Islam tref je echte en valse vroomheid aan. We hebben een tijd gehad, dat we 's nachts wakker werden gehouden door de radio van de nachtwaker bij de gemeentereiniging aan de overkant van onze straat. De hele nacht galmden koranlezingen afgewisseld met preken en godsdienstige beschouwingen door de straat. Egyptenaren kennen eigenlijk ons begrip burengerucht niet en zijn heel tolerant wat het lawaai van anderen betreft. Op een nacht werd het zelfs één van de Egyptische collega's te gortig, maar toen hij de vrome nachtwaker tot wat inniger religiositeit wilde manen, ontdekte hij, dat de goede man helemaal niet aanwezig was. Hij placht naar huis te gaan om te slapen en draaide gewoon de radio hoog aan om de indruk te wekken, dat hij op zijn post was!

Die lawaaiigheid van de Islam in Egypte is iets waar we moeilijk aan konden wennen. In de laatste jaren van ons verblijf werd er in de kranten een hevige discussie gevoerd over de vraag of het surplus aan geluid dat moskeën produceerden niet aan banden gelegd diende te worden. Zelfs vele Egyptische moslims konden er op den duur niet meer van slapen. Ik heb me weleens afgevraagd, hoe indoctrinerend de religieuze regelmaat werkte. Nu realiseer ik me, dat ik de oproep tot het gebed beter uit mijn hoofd ken, dan het 'Onze Vader' in het Arabisch.

Zelfs als je in een islamitisch land woont, blijft het contact met de Islam in de regel erg oppervlakkig, als men zich niet professioneel met de studie van de Islam en het onderhouden van een dialoog bezighoudt. Ik kan me dus erg goed voorstellen, dat hetzelfde nog meer geldt voor de Nederlandse situatie, waarin het altijd nog moeilijker is op straat een moslim tegen te komen, laat staan met hem of haar in gesprek te komen, dan een christen te ontmoeten in Egypte. In Egypte is

één op de tien mensen christen, in Nederland twee à drie op de honderd moslim. Toch doen zich van die zeldzame momenten voor, dat je in gesprek raakt en het ook nog een goed gesprek is. Dat overkwam mij een keer in de trein naar Assioet, waar ik een cursus bijbelse geschiedenis en geografie zou geven. Ik zat in de trein te werken. De man naast mij informeerde geïnteresseerd naar de atlas met kaarten van Palestina en het Midden-Oosten, die ik gebruikte. Ik vertelde hem, dat het een bijbelse atlas was. Daarop vertelde hij mij, dat hij moslim was, maar in Assioet bevriend was met enkele christenen met wie hij regelmatig praatte over de betekenis van 'Masiëch' of 'Sayyidna Isa' (voor moslims) en 'Jesoua al-Masiëch' (voor christenen). Het was in de tijd voor Pasen. We kwamen al gauw op het cruciale onderwerp van Jezus' kruisdood. Ik zette me schrap, want een gesprek over dit onderwerp -dat op zich toch al een zeldzaamheid is- heeft alle kans meteen stuk te lopen op het eeuwenoude vraagstuk of Jezus werkelijk aan het kruis gedood is, zoals de joden beweren, of dat het hen zo toeleek, volgens de Koran Soera 4:153 vv. Gelukkig konden we dit heikele onderwerp vermijden, omdat mijn gesprekspartner het probleem kende en meteen doorstootte naar de kernvraag: wat is de zin van Jezus' kruisiging? Waarom hebben christenen die omweg over Golgotha nodig om God barmhartig te stemmen?

Wat mij in dat gesprek het meest trof was eigenlijk de overeenkomst met de bekende joodse vraagstelling: waarom hebben christenen Jezus uit de rij der profeten gelicht en de boodschapper tot inhoud van de boodschap verheven? Wij maken geen onderscheid tussen de ene boodschapper en de ander, heet het in Soera 2:285. Ik ontdekte in dat gesprek, dat een goede dialoog in eerste instantie de vraag stelt naar de inhoud van het eigen geloof. Zolang we geen duidelijk antwoord kunnen geven op de vraag, waarom we Christus voor ons geloof nodig hebben, niet durven of kunnen zeggen, wie Jezus is en wat Jezus voor ons betekent, lijkt me een zinnige dialoog niet mogelijk. Vermoedelijk maakt dat voor een hoop mensen de dialoog met Jodendom en Islam al bij voorbaat tot een hachelijke zaak, omdat

in een eerlijk gesprek al snel de vinger gelegd wordt op de zere plekken in ons eigen geloof.

Ook als je geen christen bent, kun je nog een moslim zijn, een gelovige mens, die zich onderwerpt aan God en in diepe afhankelijkheid van Hem leeft. Als op één punt mijn denken over de Islam is veranderd, dan is dat op het punt, dat de Islam een tweederangs godsdienst zou zijn, een afleggetje van Jodendom en Christendom. De Islam is als godsdienst cultureel, religieus, literair en sociaal niet de mindere van Jodendom of Christendom. Ze staat vermoedelijk in menig opzicht nog dichter bij de Oosterse wereld, die de drie godsdiensten heeft voortgebracht. Een Egyptische moslim heeft soms een diepere affiniteit met het bijbelse denken en de bijbelse wereld, dan de door de Aufklärung verlichte christen in Europa. De moslim ziet zijn eigen godsdienst vooral als de godsdienst, de 'gereformeerde' godsdienst van Ibrahim. Men kan de juistheid van de historische claim betwisten, maar men zal het als wezenlijke factor voor het zelfverstaan van de Islam moeten aanvaarden, althans serieus dienen te nemen. Anders is geen gesprek mogelijk.

Het feit, dat de Islam eigenlijk een tamelijk duidelijke theologische visie heeft op Jodendom en Christendom door de voorstelling van de 'ahl-al-Kitab', de gemeenschap van het Boek, brengt het gemis van een christelijke theologische visie aan het licht. Het concept van de 'ahl-al-Kitab' impliceert een spanningsveld, maar ook een dialogische houding tussen de godsdiensten, die onder deze paraplu thuishoren. De vraag of de Islam een plaats in de heils- en openbaringsgeschiedenis heeft, zal allereerst beantwoord moeten worden, voordat een dialoog mogelijk wordt. M.i. kan een kerk die jodenzending heeft afgezworen en zelfs haar kerkorde in die zin heeft gewijzigd, niet met fatsoen zending onder moslims bedrijven. In feite hebben moslims er recht op op dezelfde wijze benaderd te worden als joden. De vragen, die de Islam stelt aan de kerk en het christelijk geloof, zijn vaak van dezelfde orde als die van het Jodendom.

Men kan zich afvragen, of niet in het verlengde van de kerkelijke oecumene de Abrahamitische oecumene behoort te liggen, een driehoeksverhouding tussen jood,

christen en moslim. We hebben de betekenis van Israël en het Jodendom voor de christelijke theologie herontdekt. Waar we vroeger spraken over het schisma tussen de Westerse en Oosterse kerken, tussen Rome en reformatie, kunnen we nu terugkijken op de scheiding van kerk en synagoge als het oudste schisma in het Godsvolk, dat door de wereld gaat tot op het moment, waar de gescheiden wegen zich weer naar elkaar toe buigen en samenkomen. Is een theologische visie op de Islam mogelijk?

In de Bijbel lezen we, dat Abraham twee zonen had. Abraham heeft in feite nooit willen kiezen tussen die twee, het kind van Hagar, Ismaël en het kind van Sara, Isaak. Het is opvallend, dat de joodse uitleg beter dan de christelijke exegese heeft begrepen, hoeveel Abraham hield van Ismaël. De heilshistorische keuze voor Isaak neemt niet weg, dat Sara's eis om Ismaël weg te sturen in Abrahams ogen een misdaad was en bleef, die volstrekt indruiste tegen het heersende gewoonterecht en waarbij hij zich slechts op grond van een goddelijke dispensatie neerlegt. In de islamitische en joodse traditie heeft het verhaal van Ismaël dan ook een vervolg gekregen, gebaseerd op de hartekreet van Abraham: och, mocht Ismaël voor uw aangezicht leven (Gen. 17:18). Abraham heeft Ismaël nooit uit het oog verloren en er is sprake van de terugkeer van Ismaël. Moslims zijn inderdaad geen heidenen. Zeker niet vanuit het heilshistorische perspectief van de Abrahamitische oecumene, zoals dat in de patriarchale geschiedenis in Genesis wordt ontwikkeld. Als men aanvaardt dat de wortels van Mohammeds boodschap liggen in de 'tawra' en 'ingil', zeker wat betreft het concept van de profetische traditie, dan zal men die verwijzing theologisch serieus dienen te nemen. Net zoals de bezinning op de oorsprong van het Christendom mij niet in eerste instantie verwijst naar de joodse traditie, maar naar het Oude Testament of de Tenach, de wet en de profeten. In het licht van zo'n heilshistorisch perspectief krijgt tenslotte elk godsdienstig, cultureel en etnisch schisma een voorlopig karakter.

Dr. Meindert Dijkstra

Ex-docent Evangelisch Seminarie Cairo,
nu Gereformeerd predikant te Wilnis

OP WEG NAAR OECUMENISCH BEGRIP

Of mijn bijdrage precies beantwoordt aan wat de redactie van dit jubileum-nummer van 'Begrip' er van hoopt: een collage van beelden en gedachten op grond van mijn ervaring met de Islam, weet ik niet. Op één ervaring na, waarover ik aan het slot nog iets wil vertellen, zijn mijn ervaringen met de Islam altijd indirect geweest, nl. in het denken **over** andere godsdiensten en het theoretiseren **over** de dialoog, in plaats van het werkelijk ontmoeten van de ander in de dialoog.

Maar ik wil toch het verzoek van de redactie niet afslaan. En wel om in de eerste plaats van de gelegenheid, mij hier geboden, gebruik te maken om eens de loftrumpet te steken voor mijn oude oecumenische strijdmakker Jan Slomp, die in Nederland en daarbuiten zo'n groot aandeel heeft gehad in het kweken van begrip tussen christenen en islamieten, ook al in een tijd, toen dat nog nauwelijks tot de noodzakelijke orde van de dag behoorde. Nu ik gedwongen word mij te realiseren, wanneer in mijn oecumenische contacten de Islam is opgedoken, dan staat daar aan het begin geen islamiet, maar Jan Slomp. Ons beider betrokkenheid bij de oecumene begon meer dan 30 jaar geleden, toen wij als de enige twee Nederlanders in het studiecentrum van de Wereldraad van Kerken, Château de Bossey, het zevende semester van de zgn. Graduate School of Ecumenical Studies bijwoonden (1958-1959).

Sinds 1950 komen daar jaarlijks ca. 50 theologen uit alle confessies van de Christenheid samen om in een cursus van vijf maanden een oecumenisch thema te bestuderen. Hoewel de Gereformeerde Kerken toen net nog niet officieel lid van de Wereldraad waren, deed Jan Slomp enthousiast aan de oecumenische discussies mee en kenmerkte zich, ook toen al, door een houding die ook voor de eerste directeur van 'Bossey', Professor Hendrik Kraemer karakteristiek was: de niet-christelijke godsdiensten in de oecumenische reflectie betrekken. Ik zelf was daar op dat moment nog niet zo erg aan toe. Toen ik enkele jaren later studentenpredikant aan de universiteit van Heidelberg werd, waar veel buitenlandse en moslimstudenten studeerden, hadden we voor de

buitenlandse studenten ook een zgn. oecumene-kring, waar zich een enkele keer ook wel islamitische studenten, vooral uit Egypte en Iran, lieten zien. Maar het doorsnee-type van deze studenten maakte niet de indruk van een grote religieuze zelfbewustheid, zoals die tien jaar later, vooral onder de Perzische studenten, karakteristiek begon te worden. Ze waren, zo was mijn indruk, nog veel te veel bevangen in het nieuwe van de ontmoeting met de Europese cultuur, dankbaar voor de kans aan een bekende Europese universiteit te studeren en wilden niet als een zelfbewuste religieuze groep opvallen. 'Mijn vader is ver weg en het matje voor het gebed ligt boven op de kast', zo drukte een Egyptische student het eens tegen mij uit.

Toen ik 15 jaar later actief begon te worden in het presidium van de Conferentie van Europese Kerken, de oecumene in Europa, kwam ik daar telkens ook weer Jan Slomp tegen. Zijn oecumenische ervaringen na Bossey hadden hem niet, zoals mij, naar een ander Europees land gevoerd, maar naar Pakistan, waar hij in meer dan tien jaar de Islam in de karakteristieke gedaante van een de cultuur bepalende religie leerde kennen. Zijn praktische ervaring verdiepte hij in die tijd ook door studie van de geschiedenis en de literatuur van de Islam. Toen dan Jan Slomp weer naar Nederland terugkwam, lag het voor de hand deze jarenlange ervaring en studie vruchtbaar te maken in een groter dan alleen Nederlands verband. Het was in het kader van het studie-project van de Conferentie van Europese Kerken: 'Islam in Europa', dat Slomp zijn bijdrage kon leveren. Weldra werd hij er de motor van. Door de toenemende immigratie van muslimes naar de traditionele Europese cultuurlanden Groot-Britannië, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Nederland werd het thema steeds actueler en het ziet er naar uit, dat die actualiteit alleen nog maar aan het groeien is. De Rusdie-affaire en het moslimse hoofddoekje op de Franse scholen zijn symptomen van een veel ingrijpender confrontatie, die ons nog te wachten staat. In dit verband heb ik altijd bewondering gehad voor de kennis, de bezonnenheid en de moed van Jan Slomp om in een theologisch milieu, dat daar van huis uit al-

lerminst op aangelegd was, steeds weer opnieuw vanuit andere perspectieven te pleiten voor begrip voor de moslim-naaste. En het was een gelukkige ontwikkeling, dat de Gereformeerde Kerken in toenemende mate het positieve karakter van het werk van Slomp hebben erkend en gehonoreerd door voor hem en dit werk een vrijgestelde functie te scheppen, daarin pas veel later door de Hervormde Kerk gevolgd. Ik hoop, dat de lezer begrijpt, waarom ik de eerste fase van mijn contact met de Islam alleen maar beschrijven kan 'in de schaduw van Jan Slomp', wiens werk ik even in het zonnetje wilde zetten.

De tweede fase begon met een uitnodiging, die ik ontving, om bij te dragen aan de bezinning over het dialoogprogramma van de Wereldraad van Kerken. Dat was opnieuw in Nairobi in discussie geraakt en er werd besloten tot een grondige bezinning, die zou moeten plaats hebben op een consultatie in Chiang Mai in Thailand, april 1977. Met een grote groep theologen uit allerlei contexten hebben we toen een document vervaardigd, dat later als de 'Guidelines for Dialogue' door het Central Committee als de officiële richtlijnen van de Wereldraad werd aanvaard. Ik was uitgenodigd als vertegenwoordiger van een Europese systematische theologie, die sterk door Barth was beïnvloed en haar bijdrage aan het probleem van de dialoog der godsdiensten moest leveren. Hoewel deze conferentie in een overwegend boedhistisch land niet in het bijzonder op de Islam was geconcentreerd, was de richting, waarin het probleem ontwikkeld werd, mijns inziens van bijzonder belang juist ook voor de dialoog-situaties, waarvoor wij in de West-Europese landen zijn komen te staan. Het thema heette: 'dialogue in community', dialoog in gemeenschap, en het geproduceerde document was een poging om uit te komen boven het type dialoog, dat zich primair richt op de vergelijking van de leerinhouden van de verschillende godsdiensten, op een theoretisch niveau, dat geen directe relatie tot de praktijk van het samenleven van de verschillende godsdiensten in een pluralistisch geworden cultuur hoeft te hebben. Als systematisch theoloog ben ik uiteraard het eerst geïnteresseerd aan de theoretische elementen en geloofsuitspra-

ken van een bepaalde religie, maar ik ben, mede door het werk op deze conferentie, beter gaan inzien, hoe sterk de omstandigheden, waarin deze uitspraken moeten worden geleefd, mee bepalend zijn voor het gehalte ervan. Als er al over 'leer' gesproken moet worden, dan vooral onder het gezichtspunt in hoeverre bepaalde aspecten van de leer van een bepaalde religie gemeenschap mogelijk maken, ook tussen hen, die niet tot de eigen gesloten groep behoren.

De derde fase van mijn oecumenische activiteit begon in 1983, toen ik benoemd werd tot directeur van het oecumenisch instituut Bossey, waaraan Slomp en ik 25 jaar geleden hadden gestudeerd. Ook hier geldt als regel voor het oecumenisch werk 'dialogue in community', en wel op de speciale wijze dat het contact tussen de verschillende christelijke confessies niet alleen op theoretisch niveau van leer- en liturgievergelijking plaatsvindt, maar ingebed in een periode van samen leven en samen vieren. Merkwaardigerwijs werd mij in deze periode duidelijk, dat er op dit punt ook grenzen aan het begrip 'gemeenschap' zijn gesteld, als noodzakelijke voedingsbodem voor de dialoog. Men kan tussen de verschillende godsdiensten wel een levensgemeenschap hebben in het dagelijkse leven, zelfs wel gemeenschappelijke maaltijden die op Bossey zo belangrijk zijn voor het contact, maar geen gemeenschappelijke liturgie, die toch het hart is van de geloofsbeleving in gemeenschap. Een enkele poging om boeddhistische elementen op te nemen in een morgenwijding in Chiang Mai hadden niet overtuigd en tot verwarring geleid. Ik heb het daarom in de zes jaar, dat ik in Bossey heb gewerkt, niet aangedurfd om mijn eigen gegroeide overtuigingen over 'dialoog in gemeenschap' om te zetten in uitnodigingen aan aanhangers van andere godsdiensten om op voet van gelijkheid, dus ook met een liturgische inbreng, deel te nemen aan het gemeenschapsleven in deze oecumenische kweekplaats. Ik sta nog steeds voor deze overtuiging en ik geloof, dat deze grens aan de gemeenschap gezien en niet geforceerd overschreden moet worden.

De enige echte ervaring in een dialoogsituatie met muslimes, die ik heb gehad, viel juist ook in deze laatste periode. Het

was een zeer interessante ervaring, maar tegelijk ook weer een stap terug vergeleken met de principes, waartoe ik mij zelf had ontwikkeld, dat nl. de echte dialoog alleen in een geleefde gemeenschap en niet in een kunstmatige gemeenschap van een op hoog abstract niveau georganiseerd godsdienstgesprek kan plaatsvinden. In december 1988 werd ik uitgenodigd te spreken voor de '5th Muslim-Christian Consultation on Peace and Justice'. Deze consultaties zijn in de afgelopen jaren gezamenlijk georganiseerd door kroonprins Hassan van Jordanië, een broer van koning Hoessein, en de Grieks-orthodoxe Metropoliet voor West-Europa, Mgr. Damaskinos, die zetelt in het orthodoxe centrum Chambésy bij Genève. Het is niet toevallig, dat de orthodoxe kerken speciaal betrokken zijn bij de dialoog met de Islam, omdat het meestal in de orthodoxe landen van Europa is, dat zich de klassieke confrontatie met de Islam heeft afgespeeld en wat het Midden-Oosten betreft, het Christendom daar vooral in zijn orthodoxe gestalte vertegenwoordigd is. De consultatie was er een op top (en dus abstract) niveau, zoals ze eigenlijk na Chiang Mai niet meer gehouden zouden moeten worden. Maar in die vier dagen van consultatie heb ik ook begrepen, dat bepaalde dingen in het samenwerken en samenleven van religieuze gemeenschappen ook op een topniveau van geestelijke en politieke leiders besproken dienen te worden. Van muslimzijde waren behalve prins Hassan ook een sjeik en twee ambassadeurs sprekers, en een aantal van de beste geleerden uit Egypte, Jordanië en Syrië. Ik ben daar zeer onder de indruk gekomen van verschillende vertegenwoordigers van de Islam: niet het fanatieke type à la Iran of Lybië, dat telkens de pers haalt, maar hoogstens geciviliseerde moslim-intellectuelen, die bijna allen ook buiten de moslim-wereld hadden gestudeerd. Wat het meest opviel, was de graad van zelf-bewustheid en het gevoel van superioriteit, waarin ze, ook in een christelijke omgeving, optraden. Geen spoor van een minderwaardigheidscomplex temidden van een West-Europese cultuur; eerder een uitdaging om zich allen rondom de verlichte islamitische waarden te scharen. Geen spoor van aarzeling, vaagheid of zelf-wegcijfering, die zo vaak karakteris-

tiek zijn voor de inbreng van de christelijke zijde in de dialoog. In dit opzicht was het referaat van kardinaal Ratzinger, die van christelijke zijde de hoofdspreker was, wel aan de houding van praktisch alle muslim-vertegenwoordigers gewaagd. Zelf was ik uitgenodigd te spreken over 'Common Values of Peace and Justice in Islam and Christianity and the Role of Youth in promoting them'. In mijn referaat heb ik geprobeerd de perspectieven van Chiang Mai over 'dialoog in gemeenschap' in de situatie van deze discussie toe te passen. Ik heb een aantal vragen gesteld bij de verwachting, dat de toenadering al zou kunnen bestaan in een herkenning van gemeenschappelijke 'waarden'. 'Waarden', ook die van 'Justice' en 'Peace' zijn theoretische produkten, die pas in de contextuele vervoeging en toepassing moeten tonen, wat ze 'waard' zijn. Ik mocht het genoeg smaken, dat ik daarin bijgevallen werd door prins Hassan, die ook waarschuwde tegen de verwachtingen geknoopt aan de tekst-interpretaties van onze religieuze documenten, zonder de context, waarin de teksten en idealen moeten functioneren, in rekening te brengen. Juist de jonge mensen verzetten zich tegen de verwachtingen, verbonden aan de slogans dat de grote religies samen (en tegen het 'atheïsme') de grote waarden van gerechtigheid en vrede zouden kunnen verwerkelijken. Wanneer we afdalen in de praktijk van het dagelijks samenleven, zien we vaak het tegendeel. Zoals de lezer merkt: mijn directe ervaring met de Islam is beperkt. Maar wat ik onderweg begrepen heb, is in ieder geval datgene wat 'Begrip' al jarenlang in praktijk brengt. Daarom, vanuit een centrale oecumenische discussie, een eerbiedige groet aan alle werkers in het **veld**, de echte plaats van confrontatie en **begrip**.

Prof. Dr. A. Geense
Hoogleraar systematische theologie, Genève

'JULLIE ZIJN MET JEZUS GESTOPT MAAR WIJ ZIJN NOG DOORGE GAAN'

'Wat houdt jou nog binnen de kerk?, vroeg iemand een paar jaar geleden aan een meelevend hervormde in onze wijkgemeente. Het antwoord was typerend: 'het

feit b.v., dat indertijd in onze wijkkerk gebeden werd voor het gezin van een verongelukte Marokkaanse imam...' Ons dorp Soest (44.000 inwoners) telt in 1990 meer dan 1.250 moslims, Turken en Marokkanen. De eersten kwamen hier, illegaal, al in de zestiger jaren als T.B.C. lijdens, toen ons algemeen ziekenhuis Zonnegloren nog een christelijk sanatorium was. Ze hadden niets, waren niet verzekerd, woonden in pensions als avond- en morgenploegen. Sommigen werkten in Amsterdam of Uitgeest. De naam van de werkgever kenden ze niet. 'Ik werk bij de directieket van Jan', sommigen kregen een verblijfsvergunning, anderen niet. De Turken waren van de ene dag op de andere geronseld in Ankara. Zodra ze uitgekozen (uitverkoren?) waren, moesten ze de autobus in, zonder afscheid te kunnen nemen van hun familie en dorp. Dat hoorde je pas later van Ibrahim of Mustafa. 'En het thuisland mocht niet weten, dat je T.B.C. had en in het sanatorium lag, anders dacht men dat je doodging...' Al vanaf het midden van de zestiger jaren woonden er vier à vijfhonderd moslims, die o.a. bij de Hoogovens en Polynorm werkten.

De eerste ontmoetingen

In ons dorp werd al snel 'de Stichting Werkgroep Buitenlandse Werknemers Soest' opgericht, o.a. om hen in het ziekenhuis te bezoeken met een Turks krantje en een sinaasappel om contacten te leggen. Die ontmoeting begin zeventiger jaren werd bewust vanuit de kerken gezocht. Op zaterdagavond ontmoetten Soester christenen en deze Soenitische moslims elkaar in het hervormd wijkgebouw Eltheto, de kerken hadden immers geld en ruimte. Er waren veel illegalen, maar de politie kwam uiteraard niet in zo'n kerkelijke ruimte. Zo ontstond de instuifcommissie, die een ontmoetingsplek schiep. De Raad van Kerken te Soest dééd wat aan welkom, in november 1975 werd officieel 'de Commissie Christendom-Islam' geïnstalleerd om tot een gesprek te komen en de dialoog gaande te houden. Toen werd de moslim-minderheid bij de kerkelijke beleidsmakers en bestuurders in het denken meegenomen. Zo zijn zij, door hun penibele positie, binnen het gezichtsveld van de kerken gekomen en gebleven.

Wie zijn zij?

Maar wat wist je van moslims? Als Lei-

denaar van studie kreeg je in de zestiger jaren een flinke tik van Barth mee en van zijn these, dat de Islam 'der Affe des Christentums' is, kwam je niet vreemd voor, hoe denigrerend dit nu ook in je oren klinkt. Zoals ik als jonge dominee het levende Rooms Katholicisme pas echt leerde kennen door in Brabant te beginnen, zo kreeg ik ook pas in de ontmoeting met levend(ig)e moslims, van mens tot mens, een eerlijk beeld van (een deel van) de Islam. De christen zit vol onwetendheid, onbegrip, oordelen en vooroordelen. Dat wordt versterkt door het feit, dat wij via onze gastarbeiders kennismaken met een groep ontheemde moslims, ver van hun feodale plattelandsdorp en familie, die een bepaalde sociale laag vertegenwoordigen. Het is een boerenbevolking, hun thuisland is al weinig ontwikkeld, deels zijn ze analfabeet, arm en geen luxe gewend. Families die ook in ons land a.h.w. in diezelfde familiesetting probeerden om samen te overleven. Toen in ons land 'het generaal pardon' kwam zaten allang velen illegaal bij familie.

De onderlinge controle is groot en de rol van de familie-oudste blijft belangrijk. Mijn vrouw, als vrijwilligster werkzaam bij het Internationale Vrouwencentrum (vrouwen voor vrouwen) en ik voelden ons geroepen een rondreis door West-Turkije te maken, mede om een betere indruk te krijgen van hun thuisland.

Dan ontdek je een gesecculariseerde staat, veel meer Westers en Europees dan je dacht, maar toch een boeiend mengsel van culturen. Het merendeel van de Turkse vrouwen in de steden daar draagt b.v. geen hoofddoek en bij de jongeren bespeur je een grote openheid naar Europa en de U.S.A. Jonge knullen proberen hun Engels spreken graag op de toerist uit, ze spreken je aan, zijn vriendelijk en gastvrij. Daar ontmoet je ook teruggekeerde gastarbeiders, die 'het gemaakt' hebben in eigen land d.m.v. een restaurantje of in business. Dat land is sterk in verandering en vernieuwing en de moslims veranderen veelal mee. 'Dat moeten de moslims in Holland ook!', zeiden die gerepatrieerden. Zo'n bezoek kleurt het beeld, dat je van de Turken in Nederland hebt, wel goed bij. Tegelijkertijd wordt het je duidelijk, dat wij Nederlanders niet geweten hebben, wat wij deden door in de zestiger jaren

uitgerekend Turkse, islamitische, plattelanners te ronselen. Menend dat hun verblijf tijdelijk zou zijn en dat terugkeer überhaupt mogelijk zou zijn na jaren Nederland. Alsof zij ongeschoolde, weer te retourneren, gastarbeiders waren, in plaats van immigranten, die ook een gezin hadden of wilden stichten en voor wie ook de rechten van de mens gelden.

Onze samenleving is bedreigend

Ik kan mij niet herkennen in de borrelpraat van welgestelde landgenoten die, zonder het moeizame gesprek met gastarbeidergezinnen ooit geprobeerd te hebben, spreken over 'een dreigende islamisering van Nederland'. Uiteraard ontmoet je bij de moslims wel degelijk de visie: 'de Islam is het en het Christendom is niks', maar omgekeerd uiten Hollanders zich net zo ongenueanceerd. Maar onze Nederlandse individualistische alles relativerende samenleving met zijn welvaart zonder idealen, wordt door de oudere moslims als zeer bedreigend ervaren voor de opvoeding van hun jongeren. Luxe en gemak wennen heel gemakkelijk. De meeste Nederlanders realiseren zich niet, hoe de normen en de moraal gedevalueerd zijn door het 'ieder voor zich' en de prioriteit van de economie in ons denken. De gezagscrisis in ons land, de totaal andere open verhouding tussen Nederlandse ouders en jongeren, de sexuele ethiek, ons veel lossere familieverband, het opkomen voor jezelf, het irrelevante van je godsdienstige overtuiging, godsdienst als privé-zaak, het gebrek aan solidariteit en het wegvalen van de traditie zijn fataal voor een goede islamitische opvoeding en leefwijze. Ik zeg niet teveel, wanneer ik nuchter constateer, dat de bedreiging voor het Christendom minstens zo groot is. Het is opvallend en beschamend voor ons, christenen, wanneer moslims in gesprekken vol vertrouwen zeggen: 'de kerken zullen hier toch voor ons opkomen?' Daar sta je dan met de mond vol tanden, omdat de brede achterban en de basis van de doorsnee christengemeente bij de ontmoeting met de alloctonen zich nog niet betrokken voelt, ondanks de uitzichtloze situatie van veel ouderen en kansarme jongeren onder hen. Het lijkt wel, alsof de doorsnee Nederlander zich niet realiseren wil, dat wij permanent ons land hebben te delen met overtuigde moslims. Of zijn juist zij, die

zo zichtbaar hun geloof gestalte geven tot in (de gebedsruimte van) de fabriek toe, een appèl op ons kwade christelijke geweten? Houden zij met hun periodieke gebeden, hun herkenbaarheid als moslim en hun vastenmaand òns soms de spiegel voor? Zou een vorm van bondgenootschap tussen christen en moslim niet meer voor de hand liggen of gezocht moeten worden, i.p.v. het zondebok-denken en het voorbijzien aan deze grote groep medelanders? Ik citeer de Marokkaanse Nederlander Abdel Hamid:

'in Nederland merk je niet, dat andere mensen gelovig zijn. Ze geloven met woorden en niet met daden. Veel gebruiken van de christelijke traditie zijn verloren gegaan. Wij geven één maand van een jaar aan God, omdat wij geloven, dat het leven van God is.'

Moslim jongeren

Een Hollandse jongere, bewust christen, die met moslims werkt, vertelt mij dat veel Turkse jongeren bij hem in de fabriek niet meer meebidden. Dat sommigen roken tijdens de ramadan, alcohol drinken en soms ook blowen. Er ontstaat een 'Westerse' generatie Mustafa's. Hij zei letterlijk: 'tot hun twaalfde worden ze aan de oortjes meegenomen onder leiding van pa naar de moskee. Voor velen houdt het dan, voor zover voor mij zichtbaar, op.' Het is een probleem dat b.v. in menig moskeebestuur de familie-oudsten op de bestuursstoelen (blijven) zitten en jongeren in deze patriarchale structuren niet snel aan bod komen. Terwijl juist de ouderen veel moeilijker communiceren. Als het even kan, wordt er toch naar gestreefd, dat pa op de werkvloer van ongeschoolden een meer verantwoordelijke baan heeft dan zoonlief. Als volwassen jongens op vakantie gaan naar Turkije, komen ze, na hun huwelijk aldaar, terug met een zeer jonge bruid. Zij kent in haar dorp geen C.V., soms geen gas en stromend water, geen toilet binnenshuis en zij was gewend zelf hout te halen. Zij spreekt nog geen woord Nederlands en komt dan hier in een flatje (in) te wonen, zoveel hoog, zonder moestuintje. Is het een wonder, dat eventuele kinderen soms meer gevoed worden, dan opgevoed kunnen worden voor de Nederlandse samenleving? Anderzijds is het bemoedigend te zien, hoe snel b.v. de meeste jonge Turk-

se en Marokkaanse meisjes en vrouwen, liefst in groepsverband, aan allerlei activiteiten in Soest deel gaan nemen: naallessen, voedingsonderricht, gezondheidsvoorlichting, gymnastiek, zwemmen en Nederlandse taallessen. Zij weten er ook altijd weer een feestje uit te slepen, waar lekker gesnoept, gerookt en gegeten wordt. Het is merkbaar, dat er inmiddels ook een groep heeft ingehaakt op het Nederlands onderwijs, MAVO, HAVO of VWO heeft gehaald en doorstudeert. Zij assimileren zich doorgaans en hebben hun plek en hun rechten verworven en wonen temidden van andere Hollanders. Je ziet, dat de best onderlegden buiten de invloed van de moskee raken en nogal eens aan een Turks comité hun kwaliteiten geven. Uit onze kerkelijke gemeenten zijn het vooral de vrouwen, die voortreffelijke contacten hebben opgebouwd met de islamitische gezinnen in Soest.

Fundamentalisme

Een minderheid die zich opsluit in de religieuze gemeenschap, vaak werkloos geworden vanwege het toenemend gebrek aan ongeschoolde arbeid, leeft met zijn onvervulde droom van een geslaagde terugkeer naar hun vaderland. Zij zoeken hun identiteit in het zuiver houden van de oude traditie, miskend, ontworteld en bedreigd als zij zich voelen in hun geestelijk en sociaal leven. Als zij dan ook nog een imam treffen, die te wantrouwend tegenover onze christenwereld staat en wie het alleen maar om de verkondiging van de Islam gaat, of alle aanpassingen veroordeelt, dan schép je a.h.w. een voedingsbron. Ook in Soest is een wat radicalere jongensgroep (van 15-plus), die deel uitmaakt van een grotere groep in Amersfoort, zij lijken wat extreem in hun opvattingen. Het zijn mijns inziens uitingen van onvrede, deels voortkomend uit het 'niks bereikt hebben', de scholing niet kunnen behappen en geen steun van hun achterban bij het leren.

Menige vader pusht zijn kinderen, de oudste zoon wordt nogal eens overschat: hij moet meer presteren dan pa kon. De botsing tussen de mislukkende strenge opvoeding van pa en het weinig hiërarchische Nederlandse schoolsysteem -een spijbelende knul krijgt geen pak slaag- is duidelijk. Het zijn de huidige 18-22 jarigen, die hier op de leeftijd van 12 à 13 jaar kwamen,

die tussen wal en schip vallen. Zij houden een achterstand, die niet meer in te halen is. Dit met pijn constaterend, moet ik toch concluderen, dat er altijd achter de feiten is aangelopen. De zonden der vaderen worden aan ons bezocht. De tweede generatie kân zelfs niet meer terug, zij dreigen 'the lost generation' te worden door gebrek aan scholing en werk. Deze jongeren staan volledig buitenspel. Over het algemeen doet de berichtgeving in de massamedia over Iran, Iraq, de Rushdie-affaire, Pakistan enz. het begrip van de doorsnee Nederlander voor zijn moslimburen of plaatsgenoten geen goed. Als je de moslims onder ons aan de praat krijgt over deze dingen, dan blijkt dat ook zij walgen van de Iraanse hysterie. Reacties als: 'Rushdie, laten we er toch mee ophouden!', of 'zodra het boek uit is wil ik het lezen', zijn er gelukkig ook.

Laat ze in hun waarde

Als voorzitter van de Raad van Kerken merk ik steeds weer, hoe belangrijk het is in de ontmoeting met moslims, dat zij niet de indruk krijgen, dat wij hun godsdienst minder achten dan de christelijke. Respect uitspreken en tonen, zelf met een aantal gemeenteleden meegaan naar een gebedsdienst in de moskee en je laten uitleggen, wat je niet begrijpt. De imam officieel ontvangen, 'de onze' gaf met een tolk aan twee van mijn catechisanten-groepen voorlichting en ging op hun vragen in. Wij ontvingen als wijkkerkeraad van de Hervormde Oudekerksgemeente een uur vóór de Kerstnachtdienst een groep islamieten, Turkse mannen, aan wie wij uitlegden, wat de onderdelen zijn van de christelijke Eredienst. Ik sprak hen in de dienst toe en zij gaven ons een kaars die ik, uiteraard met enige toelichting, een plaatsje gaf op de Tafel.

In een themadienst over 'de vreemdeling in ons midden' kreeg een lid van een landelijke overkoepelende Turkse organisatie het woord, om zijn vragen te stellen aan de christen en enkele kritische opmerkingen te plaatsen over het overheidsbeleid. Sommigen ging dat te ver, maar het punt is toch dat wij hen serieus nemen als gesprekspartner en als landgenoten.

Wat kan een christelijke geloofsgemeenschap doen?

De Raad van Kerken heeft hier een actieve Christendom-Islam Commissie, die

gaandeweg het erg moeizame, officiële, gesprek ontdekte, dat wij heel concreet naast de moslimminderheid kunnen staan. Zo kwamen wij bij de gemeenteraad op voor een plek, die als moskee kon dienen, terwijl ook de huur, verlichting en verwarming betaalbaar bleef. Voor een korte tijd hebben de kerken bijgedragen aan de verlichtings- en verwarmingskosten van de Marokkaanse moskee, toen deze kleine kwetsbare minderheid dat door omstandigheden onmogelijk kon opbrengen. Onze commissie lag menigmaal in de clinch met de wethouder van onderwijs en van het minderhedenbeleid. Maar de Soester moslims krégen hun aparte hoekje op de algemene begraafplaats, zij mogen nu ritueel slachten en in het Soester algemeen ziekenhuis wordt rekening gehouden met hun vastentijden en voedingsvoorschriften. Zij kregen hun gebedsruimte daar en ook in een van de grote bedrijven alhier en ze mogen bij de moskee typisch Turkse producten verkopen. En nu alle politieke partijen alhier vóór de verkoop van grond zijn t.b.v. een moskee, begint 'het gevecht' of onze moslimminderheid in aanmerking komt voor wat goedkopere grond. Of krijgen wij dan orthodox protestante tegenstemmen, omdat het om 'subsidiëren van een valse godsdienst' zou gaan? Het blijft boeiend, 'de godsdienst is een schone zaak, zij geeft het mensdom veel vermaak', denk ik als dominee weleens.

Als wij elkaar maar als mensen zien en respecteren. Je kunt voor elkaar de dienst niet uitmaken. We belegden een ontmoetingsavond tussen de ambtsdragers van de diverse kerken en een aantal Soester moslims en dat werkt, vis à vis, en slecht barrières. Een moslim zei het eens zo: 'Jullie zijn met Jezus gestopt en wij zijn nog doorgedaan', daar klinkt -hoe simpel ook- verbondenheid in door en de intentie met elkaar concreet te máken te willen hebben. Laat dat voorlopig voldoende zijn.

Hans Greive

Hervormde predikant te Soest

SAMEN LEVEN ALS CHRISTENEN EN MOSLIMS

Mijn eerste intensieve kennismaking met de Islam heeft plaatsgevonden in mijn eerste gemeente, Siegerswoude, in Fries-

land tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen ik naast het gemeentewerk bezig was mij voor te bereiden voor missionair werk in Indonesia.

Het eerste boek, dat ik bestudeerde was van Ignaz Goldziher, 'Vorlesungen über den Islam', 1910. Het maakte diepe indruk op me, vooral omdat het mijn ogen opende voor de grote mate van overeenkomst tussen de oudere moslimse en christelijke dogmatische methodes van gedachtenopbouw en zelfs zo nu en dan van inhoud. Mijn grote leermeester, Prof. Dr. Johan H. Bavinck, leerde ons zien, dat daarin tot uitdrukking komt, hoe én de christelijke dogmatiek én de moslimse dogmatiek hun eerste ontwikkeling hebben doorgemaakt tijdens de Hellenistische en na-Hellenistische periode van de geschiedenis, waarin de Griekse filosofie de achtergrond vormde van alle wetenschappelijk denken. Aansluitend op deze eerste kennismaking kwam een tijd van intensief contact met moslimse studenten in Nederland, grotendeels Indonesiërs. In de jaren na de oorlog stroomden ze bij honderden tegelijk Nederland binnen. De Nederlandse kerken wilden in de verwelcoming een rol spelen, en wezen daarvoor enige mensen aan. In Amsterdam kregen mijn vrouw en ik daarvoor opdracht.

Het zijn onvergetelijke jaren geworden, waarschijnlijk de jaren, die ons leven op de meest ingrijpende wijze verder hebben bepaald. Er zijn vriendschappen gegroeid -misschien wel de allerdiepste die we ooit hebben ervaren-, die tot vandaag doorgaan. Van deze vrienden zijn er enigen al gestorven. Eén ervan schreef bij het overlijden van haar man: 'hij is huiswaarts gekeerd naar de genade van God' ('telah berpulang ke rahmat-ullah'); en met een andere weduwe hadden we het naar aanleiding van het overlijden van haar man over het samen elkaar terugzien straks. En nog een andere moslimse vriend uit diezelfde tijd zei vlak voor zijn sterven: 'ik vind het zo fijn, dat jij trouw christen gebleven bent, en ik trouw moslim, maar ook dat we elkaar gevonden hebben in het geloof.'

De eerste diepe vriendschap ontstond in de wachtkamer van een kantoor, waar we beiden iets te regelen hadden. Het 'klikte' onmiddellijk zo geheel, dat we 's avonds ieder aan een kant van het bed van mijn

vrouw zaten, die ziek was, en met elkaar praatten, of we elkaar al jaren gekend hadden.

Het duurde niet lang, of we hadden ons huis dagelijks vol met aanlopende studenten, onder welke talloze moslims. Men heeft ons wel gezegd, dat deze openheid specifiek is voor Indonesische moslims. De ervaring heeft ons geleerd, dat deze openheid echt niet tot hen beperkt blijft. Openheid hangt niet af van een nationale of culturele karaktertrek, maar van de wijze, waarop je elkaar als mens tegemoet treedt. Een Arabische moslimse student kwam me vragen, of we samen een gesprekskring zouden opzetten ter bestrijding van het atheïsme van zijn Nederlandse jaargenoten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam!

Openheid ontstaat daar, waar je elkaar als mensen tegemoet treedt met werkelijke belangstelling voor de ander, van welke godsdienst je ook bent. In Indonesia hebben we dat ervaren in dorpjes in ver afgelegen berggebieden, in universitaire kringen in de grote steden, tussen havenarbeiders die om ons heen woonden, en in de wereld van de allerhoogste ambtenaren en militairen.

Daar waar echt menselijk contact is ontstaan, bloeit de dialoog op op de meest natuurlijke wijze en kun je met elkaar praten op de meest directe manier. Je zoekt niet angstvallig naar mogelijke overeenstemming en bent niet bang in alle duidelijkheid te zeggen, wat je denkt en voelt, van weerskanten! ik herinner me zeer pittige discussies, toen we als moslimse en christelijke vrienden samen een T.B.C.-kliniek organiseerden en lange gesprekken ontstonden over de vraag, wat ons nu eigenlijk bewoog tot deze activiteit. Er ontstond een dichte nabijheid. Maar ook als dat niet gebeurt, omdat een scherpe tegenstelling voor den dag komt, behoeft dat de vriendschap niet te schaden. Toen een beeldschone moslimse studente, die ons was als een dochter, een afschuwelijke aangezichtsontsteking kreeg, en ik haar vroeg of we samen zouden bidden, was het antwoord: 'nee, want jij bidt tot een andere God dan ik!' Dat heeft aan de hartelijke verhouding in de volgende veertig jaar nooit schade gedaan. Geloven we niet in dezelfde God? Onze ervaring in de omgang met moslims is,

dat onder moslims daarover zeer verschillend wordt gedacht. Precies zoals onder christenen. Ik kan me ook niet herinneren, dat me weleens gevraagd is: 'geloof je in dezelfde God als wij?' De vraag was altijd: 'wie is God voor jou, hoe ervaar je Hem en hoe denk je over Hem?' Dat gaf dan de opening naar een wederzijds zeer werkelijk getuigenis. Voor mijzelf is het zo, dat we samen geloven in de God van Abraham en dat Hij voor ons samen is de Barmhartige Erbarmer, om het te zeggen met de woorden van het begin van de soera's van de Koran. Maar hoe is Hij dat? Daar ligt een diepgaand verschil. Bij het afscheid van een moslimse vriend -we zouden elkaar in geen jaren terugzien-hadden we beiden tranen in onze ogen. In een diepgaande vriendschap doet het erg pijn, als je de eenheid in de Barmhartige Erbarmer niet samen hebt kunnen vinden. De vraag, die aan ons, christenen, altijd gesteld wordt, is, of we Mohammed erkennen als profeet. Op Java was het geen belangrijk punt. Voor velen daar, althans op Midden Java, was het geen belangrijke zaak, of Mohammed werkelijk geleefd had. Het werd b.v. op deze manier uitgedrukt: 'Mohammed is de stem van mijn hart.' In deze mystieke Mohammed-ervaring betekende dit dan vrijwel hetzelfde als: 'in mijn hart komt de stem van God tot me.'

Maar ook in het meer orthodoxe Makassar zei een hoge officier tegen me, heel verbaasd: 'maar jullie geloven dus, dat Jezus echt geleefd heeft?' Voor hem was dat t.a.v. Mohammed onverschillig.

In het Midden Oosten is dit alles onvoorstelbaar. Daar wordt zeer scherp geluisterd, als we er als christenen iets over zeggen, en zo ja, in welke zin wij Mohammed verstaan als profeet, bringer van de goddelijke boodschap. Mij is dikwijls gevraagd gesprekskringen te houden, waarbij Koran en Bijbel naast elkaar gelegd werden. Dat geeft een bijzondere mogelijkheid om samen duidelijk te maken wat 'Gods Woord' voor je is. Dan komen er verschillen voor den dag. Maar hoe dan ook, Mohammed heeft zeker een boodschap gebracht, waarin iets van de stem van de God van Abraham doorklinkt. Dat komt vooral sterk tot uitdrukking, als we ons realiseren, in welke situatie hij in Mekka heeft gepredikt.

Waarom is eigenlijk in de huidige situatie in Nederland, met een gemeenschap van 450.000 moslims in ons midden, zo weinig contact tot stand gekomen? Dat ons huis en ons hart, onze scholen en onze kerken niet wijd open staan voor hen, is voor ons als christenen niet minder dan een verloochening van ons christen zijn. Ik vergeet nooit de bevestiging in het ambt van een jonge predikante, waarbij de voorste rijen in de kerk bezet werden door moslims: haar vrienden, waar ze midden tussen gewoond had. Een oude mevrouw vertelde me, dat ze de vloer gedweild had bij een zieke, moslimse buurvrouw. Je slaakt bij zulke dingen een zucht van verlichting. Soms is dus toch ook in het huidige Nederland nog sprake van normaal menselijke verhoudingen.

Er wordt vaak gezegd, met een onderton van verwijt, dat moslims er trots op zijn moslim te wezen. Maar is het een wonder? Zij hebben een indrukwekkende geschiedenis achter zich. Toen in West Europa nog geen universiteiten bestonden, hebben moslims ons geleerd, wat wetenschap is, hebben zij ons ook de klassieken gebracht. Van de zevende tot de veertiende eeuw was het gebied van de Middellandse Zee (Noord Afrika, Sicilië, Spanje) de leermeester van het Noorden. Toen zijn de grondslagen gelegd voor de ontwikkeling van de Europese filosofie, wetenschap en dichtkunst. De rijke kennis van het Arabische Oosten in wiskunde, sterrenkunde, medische wetenschap etc. werd door vertalingen aan Europa overgedragen. Joden en christenen vonden in centra als Cordoba en Sevilla hun plaats in deze grootse culturele ontplooiing. Daarin hebben moslimse leiders het heel wat beter gedaan dan christelijke. Geldt dat tot vandaag? Een joodse hoogleraar in Jeruzalem zei tegen een groep Nederlandse studenten in 1976: 'met de moslimse Palestijnen zullen we uiteindelijk zeker tot vrede komen. Onder hen hebben we nooit ondervonden, wat we van jullie, christenen, ondervonden hebben.'

De trots op het verleden brengt mee een ingespannen zoeken vandaag de aanknopings aan het glorieuze verleden te vinden. In de jaren vijftig en zestig heb ik dat van binnen uit meegemaakt, toen ik in Indonesië Westerse Cultuurgeschiedenis mocht doceren aan de literaire faculteit van een

universiteit met 90% moslimse studenten en professoren. Wanneer ik toekwam aan wat er in de Middeleeuwen op Sicilië en in Spanje gebeurd is, braken stromen van vragen los. Deze vragen concentreerden zich op twee punten:

- 1 Hoe is deze moslimse culturele hoogbloei mogelijk geweest?
- 2 Waarom is, nadat we uit Spanje verdreven zijn, in Europa niet alleen het hoge niveau in stand gebleven, maar door allerlei nieuwe impulsen: de renaissance, de reformatie, de verlichting etc. steeds verder uitgegroeid, terwijl wij de weg niet verder hebben kunnen vinden en gekreund hebben onder de stagnatie eeuw in eeuw uit!

Het was uitermate boeiend in deze geestelijke herbezinning, gericht op het vinden van de juiste vorm van 'nationbuilding', mee betrokken te worden. Het leidde tot de merkwaardigste activiteiten. Toen ik aan dezelfde universiteit nog systematische filosofie mocht doceren, kreeg ik plotseling het verzoek, of ik niet uitvoerig een typisch christelijke filosofie zou willen behandelen. Men antwoordde, toen ik naar de reden voor dit verzoek vroeg, dat men de weg niet wist vanuit de Islam naar de opbouw van de jonge staat en dat hun moslimse hoogleraren ook geen antwoord hadden op hun vragen. Ik heb toen geprobeerd gedurende drie maanden de wijsbegeerte van de wetsidee van Vollehoven/Dooyeweerd uit te leggen. Het regende vragen. Het slot was een staande ovatie van een stampvolle college-zaal. Dat was niet zozeer een eerbetoon aan mij als een uiting van dankbaarheid, dat men een weg voorgetekend gekregen had voor ordening van levens- en wereldbeschouwing, ordening van de samenleving, staat en recht vanuit het geloof in God de Schepper en zijn voor de schepping geschapen wetten. De student, onder wie ik later, toen hij decaan van de faculteit was, heb gewerkt, kwam me uitvoerig uitleggen, dat deze filosofie hen een eind op weg geholpen had en geheel binnen het moslimse geloof paste.

Dat laatste was wel een klap voor me. Was ik er zo weinig in geslaagd te laten uitkomen, dat deze filosofie uit het christelijk geloof geboren was? Als ik er nu aan terugdenk, heb ik minder schuldgevoelens. Heb ik met deze moslimse studenten

drie maanden lang ervaren, hoe dicht we in onze visie op de kosmos en de samenleving bij elkaar kunnen staan als christenen en moslims? Staan we samen in één openbarings- en heilsgeschiedenis?

Een andere ervaring was het bezoek van de studenten senaat van de juridische faculteit van dezelfde universiteit, vier moslims, één christen. Zij kwamen vragen, of ik bereid was colleges te geven over het onderwerp: 'staat en recht in de theologie van Karl Barth'. Gevraagd naar de reden voor dit merkwaardige verzoek, was het antwoord vrijwel hetzelfde als het verzoek van de literaire faculteit. 'Wij weten geen weg vanuit de Islam naar de opbouw van ons land. Daarom willen we graag eens luisteren, naar wat een christen van wereldnaam daarover gezegd heeft vanuit zijn geloof.' Mijn voorwaarde om deze colleges te geven was, dat ze goed moesten weten, dat Karl Barth eens geschreven had, dat niemand verstaat, wat recht is, voordat hij verstaat, waarom Christus op Golgotha is gekruisigd. De studenten hadden op zo iets niet gerekend, maar vonden het precies wat ze bedoelden. Barth heeft dus over deze dingen geschreven vanuit de kern van zijn geloof. Hoe doe je dat? Daar ging het hen om. Er werd voorgesteld een uur per week gedurende drie maanden. De faculteit reserveerde er echter de hele morgen voor. En die hele morgen was ook nodig vanwege de uitvoerige discussie, waaraan ook professoren deelnamen. De verslagen werden voor het doctoraal examen verplicht gesteld. Het was een feest van een dialoog geweest. Ook hierin waren we geheel opengegaan voor elkaar en waren elkaar zeer dichtbij gekomen.

Christenen uit Azië en Afrika hebben er ons in deze eeuw van overtuigd, dat het niet aangaat te denken, dat God pas in hun midden present kwam, toen met het koloniale tijdperk ook het Evangelie voor het eerst in hun midden werd verkondigd. Hij was ook daarvóór hun Schepper, die hen met zijn liefde begeleid had. Daar was ook iets door hen van verstaan en ze hadden er antwoord op gegeven in hun religie. Zo moeten we als christenen ook de Islam zien. Bij moslims, die christen geworden waren, heb ik soms gemerkt, dat de overgang niet als breuk was ervaren, maar als een 'verder gekomen zijn'.

Als we het zo zien, annexeren we dan de Islam voor onszelf als een voorbereidend stadium? Als we dat niet willen, als we de Islam een eigen plaats in de heils- en openbaringsgeschiedenis willen laten innemen, waaraan denken we dan als christenen, wanneer we het unieke van Christus belijden? Ik blijf daarin geloven, maar ik geloof ook, dat mijn straks genoemde moslimse vriend bij zijn overlijden 'huiswaarts gekeerd is naar de genade van God'. Theologisch kom ik er niet uit. Als gelovige wel.

Wij als christenen, evenals onze moslimse vrienden, leven in een zeer bewogen tijd van ingrijpende veranderingen. We hebben geen keus. Als we overleven willen, zullen we samen de weg moeten zoeken, ook samen met alle andere 'andersgelovigen'. Dat kan, al zijn er grote problemen aan verbonden. Ik heb ervaren, dat het kan. Bovendien wordt in de ontwikkeling van een land als Indonesia sinds de revolutie van 1945 duidelijk, dat het in wijde verbanden kan: in de opbouw van samenleving en staat in vrijheid: als we met elkaar als mensen willen leven. In het Midden Oosten vragen christenen zich momenteel af, hoe lang ze er zullen kunnen overleven. Dat zal zeker niet alleen afhangen van de richting, waarin de renaissance van de Islam zich ontwikkelt. Het zal minstens evenzeer afhangen van de wijze, waarop zij als christenen zich opstellen te midden daarvan...

Anton G. Honig

Emeritus hoogleraar missiologie Kampen

DE ISLAM: HET ONBEKENDE DICHTBIJ

In mijn jeugd was de Islam ver weg, voorbij de grens van datgene wat indruk op je maakte. Even ver weg als de Himalaya of de Amazone; je had van ze gehoord en je wist dat het indrukwekkende natuurverschijnselen waren, maar je was er nooit geweest en de kans, dat je er ooit zou komen, was zeer gering. Zo lag ook de Islam aan de rand van het veld van je ervaringen.

In het centrum van dat veld stond je ouderlijk huis, de school en de buurt waar je woonde. En dan was er natuurlijk de kerk, met dat merkwaardige gereformeerde leven van toen, onbegrijpelijk voor iemand die er niet in is opgegroeid. Wie nu

gereformeerd zou worden om dat nog mee te maken, komt een halve eeuw te laat en hij zal gereformeerden van boven de vijftig nooit echt begrijpen. Vooral de ex-gereformeerden zal hij niet begrijpen, want die slepen nu nog het meest aan gereformeerde ballast mee.

Net binnen de rand van je ervaringsveld stonden de joden en een enkele Chinees. Het moet nog voor de oorlog geweest zijn dat af en toe een Chinees in onze buurt -een nette arbeidersbuurt- kwam om zijn snoepgoed te verkopen. 'Pinda, pinda, lekka, lekka', riep hij op zangerige toon. Hij had pinda's, die in een soort zoetigheid waren gebakken. We vonden ze erg lekker en af en toe kocht mijn moeder wat van dat zoete spul, vooral omdat ze er moeite mee had die aardige 'pinda-Chinees', zoals wij hem noemden, van de deur te wijzen.

En dan waren er de joden. Er kwam bij ons een visboer, die prachtig zingend zijn waar aankondigde: 'A-a-nsjo, ansjovis, haal maar uit mijn kleine jepie, bot en schellevis!' Dat moet zo'n vijftig jaar geleden zijn, maar ik hoor het hem nog zingen. Ik weet echter niet zeker meer of hij joods was, ik denk van niet. Maar hij komt in mijn herinnering terug, omdat zijn verschijning associatief verbonden is met de verschijning van twee joodse vrouwen met een groentekar: Setta en Kato. Die waren duidelijk joods, in verschijning, uiterlijk, woord en gebaar. Ze behoorden tot de arme joden, zoals de meesten. Ze trokken met hun groentekar door de straten, maar er waren maar weinig mensen die van ze kochten. Er kwamen teveel groentekarren en de mensen in mijn buurt hadden niet veel te besteden. Bovendien kwam er ook een gereformeerde groenteboer en in die tijd voelde je je verplicht bij je 'eigen mensen' te kopen. Die gereformeerde groenteboer was trouwens ook arm; wie niet in die tijd? Zeker in onze buurt. Maar ik denk, dat Setta en Kato tot de allerarmsten behoorden.

In de oorlog kwamen de joden indringend mijn kleine ervaringswereldje binnen. Bij twee ongetrouwde tantes van mij waren twee jodinnen ondergedoken, moeder en dochter. Bij de burens zaten vader en zoon en als het laat op de avond was, slopen ze soms naar elkaar toe, heel voorzichtig, want de buurt was niet te vertrouwen.

Mij was natuurlijk niets verteld van hun achtergrond; men had mij proberen wijs te maken, dat het Nederlandse mensen waren, die tijdelijk geen onderdak hadden, zoals zoveel mensen in die tijd. Maar ze kwamen nooit op straat en al was ik nog kind, ik begreep wel ongeveer, hoe het zat. Het huisje van mijn tantes, waar ze ondergedoken waren, was piepklein en kraakte aan alle kanten. Toch had het overal schuilhoeken en een paar keer zijn die goed van pas gekomen. Maar wat vooral in mijn geheugen gegrift staat, is een gebeurtenis in één van de koude oorlogswinters, toen er een prachtig dik pak sneeuw lag. Mijn broer en ik speelden op het plaatsje achter het huis in de sneeuw en Eva, het joodse meisje dat iets ouder was dan ik, stond achter het raam, verscholen achter een gordijn, hunkerend naar ons te kijken. We hebben toen een zinken teil vol sneeuw geschept en Eva ging in de bijkeuken met sneeuw spelen. Heel kort maar, want de sneeuw smolt zeer snel. Wat mij is bijgebleven is die hunkering naar de sneeuw en de teleurstelling om het smelten onmiddellijk daarna. Zo smelten onherroepelijk verwachtingen weg voor mensen, die zijn buitengesloten door anderen. Meer dan uit enig leerboek van de ethiek is mij uit deze jeugdervaring bijgebleven, wat apart zetten van mensen betekent.

Na de oorlog heb ik Setta en Kato nooit meer teruggezien. Ze zijn door de nazi's weggesleept en omgebracht. Hun dood moet nog veel armzaliger geweest zijn dan hun leven. Eva en haar moeder heb ik nog wel enkele keren gezien, ze zijn veilig de oorlog doorgelopen, evenals de vader en de zoon, die bij de burens zaten. Maar ze zijn al gauw naar het buitenland vertrokken, eerst naar België, waar aanzienlijk meer joods leven was overgebleven dan in Nederland. Later zijn ze verder getrokken, naar Amerika waarschijnlijk. Ze zijn voorgoed uit mijn blikveld verdwenen, maar de herinnering is gebleven.

Waarom vertel ik dit allemaal? Omdat de vele moslims in ons land op vrijwel dezelfde wijze in ons land aanwezig zijn als toen de joden en de Chinezen: meestal in de marge van de maatschappij. Ze gaan niet met zoete pinda's en een groentekar langs de deur, ze krijgen nu

een uitkering, als ze geen werk hebben kunnen vinden. Dat maakt ze voor ons nog anoniemer dan de joden van vroeger: het onbekende is even dichtbij als toen, maar het is nog onbekender. Weten wij, wat in hun harten en hoofden omgaat? Ik zie ze vaak staan op straathoeken en zitten in hun eigen koffiehuisen en ik hoor een taal, die ik niet versta.

Ik herinner mij nog, toen ze voor het eerst in ons land kwamen, eind jaren vijftig, begin jaren zestig. Er was een groot tekort aan arbeidskrachten, mede omdat gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt werden geweerd. Ze kwamen na de Italianen en de Portugezen, eerst Turken en later Marokkanen en anderen. Het bedrijfsleven en de politiek gingen ervan uit, dat ze na verloop van een aantal jaren weer naar hun vaderland zouden terugkeren, maar dat was een vergissing. In de jaren vijftig was Nederland emigratieland, in de jaren zestig werd Nederland immigratieland. Emigrerende Nederlanders maakten plaats voor immigrerende allochtonen. Maar dat zeiden we toen nog niet, we spraken nog onbekommerd van gastarbeiders.

We bekommerden ons ook niet om hun godsdienst en cultuur. We trokken ze aan om hun arbeidskracht, niet om hun cultureel-godsdienstige leefwereld. Maar die leefwereld namen ze wél mee en die is nu blijvend in onze samenleving aanwezig. De mens is nu eenmaal meer dan de arbeid, die hij kan leveren. Dat wisten we van onszelf; hoe komt het toch, dat we dachten, dat het bij moslims anders was? De islamitische leefwereld is in ons midden, maar niet op de wijze van een culturele elite. Er is een enorm verschil tussen de schitterende cultuurschatten, die de Islam in de loop der geschiedenis heeft voortgebracht en de sobere moskeeën en koffiehuisen van het islamitisch proletariaat in ons land. Het bestaat overwegend uit mensen, die in eigen land ook al in de marge leefden. Anders was er toch geen reden geweest om weg te gaan?

Wat hebben we nodig om ze te begrijpen? Kennis van de islamitische cultuur en godsdienst, maar dat is nog niet de helft. Veel meer is nodig een inlevingsvermogen in hun bestaanswijze, in dat gevoel weggeschoven te worden in een samenleving, die niet echt in je is geïnteresseerd. Ze

zullen zelf ook moeten vechten om een rechtmatige plaats te veroveren, op de arbeidsmarkt, in ons onderwijs, in onze cultuurbepalende machtscentra als radio, televisie en pers. Ik geloof niet in de goed bedoelde bemoeizucht van de welzijnssector, die de mensen het eigen initiatief ontnemt en ze gevangen wil houden in hun eigen subcultuur. Wie zich in de Nederlandse samenleving staande wil houden, zal zich in de Nederlandse cultuur moeten invechten. Zo is het altijd geweest met immigranten en zo zal het blijven; het is de prijs, die je moet betalen, voor je vrijwillige vertrek naar een ander land. Daarnaast kun je heel goed je eigen cultuur handhaven, als je dat wenst, want de Nederlandse cultuur is al pluralistisch. Nederland is nu eenmaal geen Turkije of Marokko, niet beter, maar anders. Immigrantengroepen zullen dat andere moeten accepteren en zich te nutte leren maken, dan pas zal van volledige emancipatie sprake kunnen zijn.

Hoeven wij dan van onze kant niets te doen? Natuurlijk wel. We moeten ze de ruimte bieden zichzelf te zijn, ons onderwijs met vrucht te volgen, ze plaats bieden in ons arbeidsbestel, kortom: ze volstrekt accepteren als gelijkwaardigen en ze als zodanig behandelen. Bevoogding is het allerergste, wat je ze kunt aandoen.

...begrip kweken...

Betekent dat nu ook, dat we ze godsdienstig moeten verstaan? En zij ons? Ik heb

mijn twijfels. Christendom en Islam liggen ver uit elkaar, zowel godsdienstig als sociaal en cultureel. Het gesprek tussen beide is natuurlijk nuttig, maar het is verstandig daar niet teveel van te verwachten. Christus of Mohammed, dat scheelt nogal wat, zoals ook de Koran nauwelijks met de Bijbel te vergelijken valt. Eerlijk gezegd vind ik de Koran een nogal vervelend boek; ik ben er wel eens in begonnen, maar kon er nooit door geboeid raken. Ik zeg dit er maar eerlijk bij, ook al weet ik, dat ik, dit doende, onmiddellijk beschuldigd zal worden van het koesteren van christelijke superioriteitsgevoelens. Maar daar lig ik niet wakker van; ik ben gewend tegen de heersende mening in te gaan.

Er is echter iets veel belangrijkers aan de hand dan de subjectieve mening van iemand, die van zichzelf weet met al zijn vezels met de Westerse cultuur verbonden te zijn en daar ook niet van af te willen. En dat is een waarneming die ik van Levinas heb. Niet rechtstreeks, maar via mijn Leuvense collega en vriend Rogier Burggraefe. Levinas heeft diep gegraven naar de wortels van het racisme. Hij kwam tot de conclusie, dat die liggen in het onvermogen te accepteren dat anderen anders zijn. Ze moeten aan ons gelijk zijn. Hun anderszijn moet worden uitgewist. Pas als ze gelijk zijn aan ons, zijn ze acceptabel voor ons. Deze neiging om het andere, het vreemde van zijn anderszijn en vreemdheid te beroven, moet fundamenteel worden weersproken om een verdraagzame samenleving mogelijk te maken. Maatschappelijke en sociale gelijkwaardigheid kan alleen op basis van het accepteren van het anderszijn van de anderen.

Deze analyse, die ik slechts zeer gebrekkig weergeef, heeft mij de laatste tijd aan het denken gezet. Onze politiek is helemaal gericht op gelijkheid en gelijkwaardigheid. Terecht. Als maar tegelijk wordt ingezien, dat die gelijkheid en gelijkwaardigheid op het politieke en sociale vlak spelen, in de acceptatie van elkaar als gelijkbetrokken en gelijkwaardige leden van de samenleving. Vooral niet in een (zachte) dwang tot godsdienstige en culturele gelijkheid. Als we moslims slechts accepteren, omdat ze niet al te ver van het Christendom staan, lopen we

gevaar slechts dátgene van anderen te accepteren, dat ons niet al te vreemd is. Om het andere te accepteren hoeven we het niet te begrijpen. Het is omgekeerd: **accepteren als gelijkwaardig is het accepteren van het andere als het vreemde.** Wie dat niet kan is in principe niet bestand tegen de verleiding van intolerantie en discriminatie. En dat is een verleiding, die ons zeer dicht op de huid zit. Het zal dus wel zo blijven: het onbekende dichtbij. Het zal steeds minder onbekend worden, want we komen het dagelijks tegen. Maar het zal ons nooit helemaal vertrouwd worden, er blijft een rest die ons ten diepste vreemd blijft. Hoe kan een gereformeerde ooit een moslim verstaan, hoe een moslim een gereformeerde? Het hoeft ook niet; als ze elkaar maar in hun anderszijn een plek onder de hemel gunnen. Aan de Setta's en Kato's werd dat niet gegund; ze mochten niet anderszijn en daarom zijn ze weggesleept en definitief uit onze samenleving 'verwijderd', om het ook eens eufemistisch te zeggen. Laten moslims alsjeblieft anders mogen zijn, laten we vooral niet doen alsof Islam en Christendom hetzelfde zijn en laten we de Islam ook geen plaats geven in de christelijke openbaringsgeschiedenis. Onder de schijn van het tegendeel is dat christelijk imperialisme. En dat heeft al genoeg onheil gesticht, binnen de kerk en daarbuiten. God is niet afhankelijk van de plaats, die wij Hem toedanken in onze godsdienst. We zouden veel meer moeten hopen, dat Hij onze godsdienst een plaats gunt in zijn heilswerk. We kunnen dan niet om Jezus van Nazareth heen. Ook niet om Mohammed? Gods tijd zal het leren. Belangrijker is echter, dat moslims niet als moderne Setta's en Kato's hun levenskar moeten voortslepen langs de randen van onze christelijke verdraagzaamheid.

Dr. G. Manenschijn
Hoogleraar ethiek, Kampen

ONTMOETING MET MOSLIMS

Na de Tweede Wereldoorlog besloot de Zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland mij naar Aligarh in India te sturen om daar de Islam nader te bestuderen, dit met het oog op later werk in Indonesië. In Aligarh was de islamitische

universiteit gevestigd, die in 1870 was opgericht door Sayyid Ahmad Khan en daar had ik de eerste ontmoetingen met moslims. Teruggekeerd in Nederland promoveerde ik in 1949 op een onderwerp uit de islamitische filosofie (de verhouding tussen openbaring en rede) en vanaf 1950 begon ik te werken aan de theologische school te Yogyakarta in Midden-Java.

De christelijke kerken daar leefden temidden van een overweldigende moslimse meerderheid. Opmerkelijk was, dat de Javaanse kerk bestond uit vele tienduizenden leden, overgekomen uit de Islam, een uniek verschijnsel in de moslimse wereld. Maar van veel contact met de moslimse wereld, laat staan van enige dialoog met moslims, was nauwelijks sprake. Dat contact kreeg ik pas, toen ik gevraagd werd om M.O.-cursussen te geven en aan de staatsuniversiteit van Yogyakarta te doceren. Een van mijn goede vrienden werd Hasbullah Bakry, docent aan de islamitische hogeschool te Yogyakarta. Gedurende lange tijd ontmoetten we elkaar eens in de twee weken en discussieerden we over godsdienst en filosofie. Later was ik verrast, toen hij een boekje schreef met scherpe kritiek op het Christendom en daarin meldde, dat zijn gesprekken met mij hem zeer geholpen hadden om dat boek samen te stellen. Maar in ieder geval werd ik via hem uitgenodigd om in moslimse kringen lezingen te houden of bij te wonen. Hij stelde zelfs voor, dat ik filosofie zou doceren aan de islamitische hogeschool, maar dat was de Minister van Godsdienstzaken te gortig; volgens zeggen niet omdat ik Nederlander of christen was, maar omdat ik uit de hoek van de zending kwam.

Deze contacten met moslims hebben mij veel geleerd. Ik begon langzaam maar zeker van een kritische naar een dialogische houding op te schuiven. Ik leerde te proberen om de moslim-naaste naar zijn beste intenties te begrijpen.

In 1965 werd ik benoemd tot hoogleraar in de godsdienstwetenschap aan de Vrije Universiteit. De eerste jaren had ik geen regelrecht contact met moslims. Dat veranderde in de zeventiger jaren als gevolg van twee ontwikkelingen. In de eerste plaats werd ik betrokken bij een programma van 'upgrading' van de filosofische faculteit aan de staatuniversiteit te Yogya-

karta. Vier jaar achtereenvolgens werkte ik daar een maand per jaar. Mijn leerlingen waren de docenten der faculteit, de meesten moslims, en ik moest onder andere ook filosofie van de godsdienst geven. Dat leidde uiteraard tot intensieve gesprekken. In die jaren heb ik ook gastcolleges gegeven aan de islamitische hogeschool te Yogyakarta, waarvan Dr. Mukti Ali, later minister van godsdienstzaken, rector was. De tweede ontwikkeling was, dat ik vanaf 1973 betrokken raakte bij de werkgroep van de onderafdeling voor dialoog van de Wereldraad van Kerken. Van 1975 tot 1983 fungeerde ik als haar voorzitter. Menige conferentie met moslims heb ik in dat verband meegemaakt en voorgezeten. Soms in het kader van een multilaterale dialoog (Colombo 1974, Mauritius 1983), soms in de vorm van een bilaterale ontmoeting van alleen moslims en christenen. Deze ontmoetingen hadden ook gevolg voor mijn werk aan de Vrije Universiteit. De interreligieuze dialoog werd voor mij het voornaamste veld van onderzoek en het in 1971 opgerichte Instituut voor Godsdienstwetenschap is nog steeds met de problematiek van de dialoog in al zijn facetten bezig.

Soms had ik Indonesische docenten van de islamitische hogescholen, die groepsgewijze in Nederland kwamen studeren, op college en gaf ik lezingen voor hen. Ik herinner me een moment, dat ze met de meest vriendelijke glimlach zeiden, dat christenen de hemel (het paradijs) niet zullen kunnen binnengaan. Dat viel me op, omdat die opvatting onder moslims niet algemeen gedeeld wordt.

Toen ik in 1983 voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland werd en eind 1984 als emeritus de universiteit verliet, werden de directe contacten met moslims minder, afgezien van Palestijnse moslims, waarmee de laatste jaren de relaties wel gegroeid zijn.

De vraag kan worden gesteld: heeft het contact met moslims je visie op de Islam en je visie op het Christendom veranderd? Het eerste is zeker het geval geweest. Alle neiging tot christelijke apologetiek tegenover de Islam is weggefallen, ik heb leren proberen om de Islam (net als andere religies, dat bracht mijn vak mee) zoveel mogelijk van binnen uit te begrijpen (helemaal lukt dat voor een buitenstaander

der natuurlijk nooit) en ik heb ook waardering gekregen voor vrome, toegewijde moslims en voor heel positieve trekken in de Islam, zoals bijvoorbeeld de eerbied voor God de Schepper.

Op één punt heb ik mijn kijk op de Islam moeten bijstellen. Een vijf-en-twintig jaar geleden had ik de idee, dat het reformisme in de Islam de toekomst in handen had. In dat reformisme zag ik een poging de Islam bij de tijd te brengen en ik had idee, dat het daarin goed slaagde. Maar nu is het zgn. fundamentalisme sterk naar voren gekomen. Ik had kennelijk onderschat, hoezeer moslims in dat fundamentalisme een eigen identiteit zochten en hervonden tegenover de overweldigende invloed van het moderne Westen. In het fundamentalisme steken duistere krachten en niet weinig moslims zijn daar zelf ook bezorgd over. Ik vermoed, dat de Islam nog een grote crisis tegemoet zal gaan, omdat moderne ideeën (wetenschap en technologie b.v., misschien ook democratie) toch niet te stuiten zijn en terugkeer naar idealen van vele eeuwen geleden veel problemen zal opleveren.

Is mijn visie op het Christendom veranderd? Inderdaad, maar dat niet zozeer door ontmoeting met moslims, doch door de bestudering van andere godsdiensten en de interreligieuze dialoog in het algemeen. Misschien kan ik het 't beste zo formuleren: Gods verschijnen in Jezus Christus is voor mij wel beslissend, maar niet exclusief. Ik geloof dat we nergens God zo goed leren kennen als in het optreden van Jezus, maar ook, dat Hij overal met mensen en volken is bezig geweest en Zijn heil zich uitstrekt tot de hele mensheid. Het blijft zin hebben om het verhaal van Jezus in de wereld te vertellen, maar het hoeft niet met de gedachte, dat allen die het niet kennen of aanvaardden buiten Gods liefde vallen en verloren zijn.

Dr. D.C. Mulder
Emeritus hoogleraar godsdienstwetenschap
VU en Voorzitter Raad van Kerken in Nederland.

ERVARINGEN MET DE ISLAM

In mijn werk (predikant, hoogleraar kerkgeschiedenis) en in mijn omgeving ben ik weinig met moslims in aanraking geko-

men. Met uitzondering van één levensperiode: toen ik als zendingspredikant doctent was aan een Theologische school in Cameroun. In die jaren kreeg ik mijn eerste ontmoetingen met de wereld van de Islam. Eerlijkheidshalve zal ik meteen bekennen, dat de traditionele Afrikaanse religies en de invloeden daarvan op de receptie van het uit Europa ingevoerde Christendom mij toen méér hebben geboeid dan de Islam.

Lange tijd beschouwde ik de Islam als een wat vervlakt derivaat van joodse en christelijke tradities, aangepast aan de behoeften van een ontwaakte volksgemeenschap: geen vrucht van werkelijke Openbaring, en ook geen heidendom. Dat laatste leek mij grootser en fascinerender; als tasten naar het mysterie en naar de beschutting van het leven, en als poging om in harmonie te blijven met heel het natuurlijke milieu. Dit beeld van de Islam is waarschijnlijk bij mij ontstaan onder invloed van mijn vrijzinnige vader enerzijds en van de tentamenstof voor Islam tijdens mijn studie anderzijds. Mijn vader vond, dat je een monotheïstische, door een met Jezus vergelijkbare profeet gestichte, godsdienst niet als een vorm van heidendom mocht beschouwen. Maar uit het enige boek, dat wij rond 1950 in Utrecht moesten bestuderen, hield je de indruk over, dat de leer van de Islam uit matig begrepen tradities van joodse en christelijke randgroepen was samengesteld en op essentiële punten meer verschil dan overeenkomst met de bijbelse religie vertoonde. Voorts dat de voorgeschreven plichten van de moslims een slechts uiterlijke en beperkte gehoorzaamheid verlangen.

Het verbreidingsgebied van de Evangelische kerk van Cameroun, waarvoor ik acht jaar heb gewerkt, omvat een regio, waar in de beginjaren van deze eeuw christelijke en islamitische zending op elkaar zijn gestoten. De vorst van dit volk der Bamoun ontwierp voor zijn onderdanen een eigen religie met elementen uit beide, maar ging ten tijde van de Eerste Wereldoorlog tenslotte zelf tot de Islam over. Ongeveer 90% van de bevolking volgde hem; maar dankzij de hogere ontwikkelingsgraad van de christelijke 10%, was er tussen beide groepen toch een maatschappelijk-politiek evenwicht. Er groeide een enigszins precare tolerantie:

de christenen en hun voorgangers nemen deel aan de viering van het einde van de ramadan en aan het offerfeest, de moslims aan Kerstmis en aan het oogstfeest. Daarbij pleegt de sultan ter kerke te komen. Toen ik eens uitgenodigd was om in de oogstdienst de preek te houden, beleefde ik de bijzondere ervaring van een islamitische sultan, die op een erezetel pal onder de kansel zat en met aandacht scheen te luisteren ook.

Beide geloofsgemeenschappen waren verbonden door stamverwantschap en sociale structuur: men is primair Bamoun, pas daarna christen of moslim. Toch is mij niet opgevallen, dat de christenen hier anders waren dan elders in de Evangelische kerk; hoogstens waren zij zich wat meer bewust van wat hen van moslims onderscheidt. Gesprekken over waarheidsvragen vonden niet plaats. De moslims legden graag uit wat zij geloven en hoe hun praxis is, maar traden niet in discussie; de christenen voelden zich sterker geëmancipeerd.

Heel anders was deze ervaring dan in Turkije, waar ik begin jaren tachtig tweemaal onderzoek deed naar de situatie van de Syrisch-Orthodoxen. Deze kleine minderheid was object van 'turkificatie'. En ofschoon niet officieel, in de praktijk wordt Turk-zijn gelijkgesteld met moslim-zijn. In zulke omgeving wordt het traditionele beeld van de onverdraagzame en fanatieke Islam makkelijk bevestigd. De vraag is dan wel, of dit onverdraagzame uit het religieuze stelsel zelf voortkomt, of dat etnische en culturele tegenstellingen, eerder dan een puur godsdienstig conflict, deze animositeit voeden.

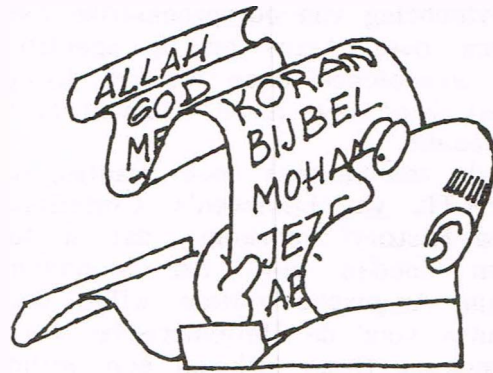
Is er ook een ontmoeting mogelijk, die niet wordt belast door conflict en wantrouwen? Wat betekent het de moslim in onze eigen samenleving tegen te komen? De derde ervaring was die met een asielzoeker uit Somalië, die wij enige tijd in huis gehad hebben. Hij was een gelovige moslim en informeerde al snel, of wij ook godsdienstig waren. Wij stelden hem voor gezamenlijk voor de maaltijd te bidden en lieten ons een islamitische gebedsformule leren. Maar wat ben je dan aan het doen? Is dit toch niet slechts een gebaar van gastvrijheid, bedoeld om een vluchteling in een zo vreemde omgeving iets te laten, wat hem vertrouwd is?

Wij konden het zo motiveren, dat hij en wij gemeenschappelijke eerbied voor de Schepper en Schenker van ons leven kennen; en dat onze tijdelijke relatie van dakloze en onderdakverleners door ons beiden in het licht van een bedoeling van God werd verstaan. Toch is het alsof wij langs Jezus Christus hēengingen; of je Hem opeens buiten het centrum plaatst. Met verschillende uitspraken over Allah's wezen en Zijn omgang met mensen kun je als christen wel instemmen. Maar blijven zulke overeenstemmingen niet van formele aard, wanneer ze worden losgemaakt van hun directe verbanden met het getuigenis van de profeten van het Oude Testament, de taal van de psalmen, het evangeliieverhaal en de apostolische Christus-verkondiging? Blijft er niet sprake van verschillende kernen?

Het behoort tot de geloofstraditie van veruit de meeste christenen om een openbaringsgeschiedenis aan te nemen, waarvan de lotgevallen van oud-Israël en de weg van Jezus van Nazareth de hoofdmomenten zijn. Met de generatie van Zijn leerlingen en hun directe opvolgers is die openbaringstijd afgesloten en normatief geworden. Gods heil voor mensen heeft zich in de vorm van een geschiedenis in de wereld verwerkelijkt, of realiseert zich via wenkende beloften die zijn gegrond op verleden heilsgebeurtenissen.

In deze opvatting kan de opkomst van de Islam géén nieuw of beslissend heilsmoment zijn. De door Mohammed gestichte religie kan slechts in afgeleide zin participeren aan de openbaringsgeschiedenis, nl. voorzover zij authentieke elementen aan de joodse en christelijke tradities heeft ontleend, resp. via die overleveringskanalen heeft ontvangen. Op die manier kan men erkennen, dat bijbelse waarheidselementen in de Koran zijn beland, en zelfs dat deze aanwezig zijn onder de vertekeningen van verhalen en figuren, die deze t.o.v. de Bijbel geeft. Daardoor is de Islam ook een heilsweg, zij het echter van mindere diepgang en waarheidsgehalte.

Een christen zal niet gauw erkennen, dat Mohammed de laatste in de rij der profeten is en daardoor de voorafgaande, onder wie Jezus, heeft overtroffen. Kan de Islam echter een parallelle, gelijkwaardige weg tot God en Zijn heil zijn? De vraag

...begrippenlijst...

hangt m.i. samen met de mate van geïgheid die men wil toekennen aan Mohammeds streven om die éne openbaringsstroom ook te leiden naar zijn volk en die geschikt te maken voor de eisen van hun hervorming en van de inrichting van een geloofsgemeenschap, zoals hij die zag. Misschien waren wij voorheen geneigd, daarin vooral het eigenmachtige van Mohammed te zien: een menselijk ingrijpen in, en aanpassen van gegevens uit de goddelijke openbaring. Hierdoor kwam de Islam tenslotte toch op één lijn met alle heidendom te staan: net als dit kan de Islam dan immers ook getypeerd worden als religieus streven en zoeken van de mens uit. Hiertegenover hadden wij, christenen, geleerd en aangenomen, dat ons geloof slechts een antwoord, maar dan wel het passende antwoord, is op een openbaringsdaad en -inhoud, die geheel en al van Gods kant komen.

Maar geldt voor de joodse en christelijke traditie niet evenzeer, dat ook in hun heilige Schriften veel menselijk reageren en interpreteren is vervat? Bestaat dat, wat wij de openbaringsgeschiedenis noemen, niet voor een groot deel uit zulke patronen van interpretatie, die in relatie tot nieuwe ervaringen werden verdiept en bijgesteld? De bijbelwetenschap heeft ons geleerd, dat de theologie van Paulus zich heeft ontwikkeld uit enerzijds de Christus-verschijning, die op de weg naar Damascus een omkeer in zijn leven en streven teweegbracht, en anderzijds de concrete vragen en behoeften van de door hem gestichte gemeenten, de meeste hiervan in steden rond de Middellandse Zee hun vorm zoekend. Ook van de Evangelien

geldt, dat elk ervan is ontstaan vanuit een vervlechting van oorspronkelijke overleveringen over Jezus en de specifieke context waarbinnen deze werden doorgegeven en voor het leven daarvan bruikbaar gemaakt.

Ik noemde zoëven met opzet Paulus, omdat in A.Th. van Leeuwen's 'Christianity in World History' voorkomt, dat er aanwijzingen zouden zijn, dat Mohammed voor zijn Arabische milieu wilde doen, wat Paulus voor de Hellenistische wereld heeft gedaan. Deze kijk op een verhouding van een kern en een afgeleide, van gegeven en interpretatie (waarbij het vaak moeilijk is om de overgang van het een naar het ander nauwkeurig te bepalen!), heeft mijn waardering van de Islam als godsdienstig en cultureel verschijnsel gewijzigd: kan ook de Islam niet -althans ten dele, maar dat geldt ook van het Christendom- worden beschouwd als een missionaire, oecumenische geloofsbeweging, die in steeds nieuwe contexten en omstandigheden zich oriënteert en voortbouwt op ervaringen met een God, die niet samenvalt met de Natuur, maar daar als Roeper en Verantwoordelijksteler van mensen tegenover staat?

In dat laatste dragen beide godsdiensten ook in zichzelf een kritische grens. Immers het bijzondere en eigene van Christendom en Islam (en van de joodse godsdienst, zonder welke beide eenvoudig niet gedacht kunnen worden) is dan gelegen in de erkenning van het 'tegenover' van een gearticuleerde, kenbare wil en bedoeling van God, die met eigen maatstaven haaks staat op onze menselijke ambities en gewoonten, ons egoïsme en eigenbelang. Dit 'haakse' scheidt niet alleen voortdurend conflicten tussen onze werkelijkheid en Gods eisen, maar het brengt ook bevrijding van onze ware humaniteit, waar wij meestal zelf niet meer bij kunnen komen. Als christen wil ik dan wel uitspreken, dat Gods bedoeling in de persoon en het werk van Jezus volstrekt belichaamd is en haar uitdrukking heeft gekregen. Ik meen dan ook, dat hiervan een levender appèl uitgaat dan van welke codificering in voorschriften ook. Wezenlijk is echter, dat in beide godsdiensten juist die kritische bevrijdingsmomenten een kans krijgen. Immers, omdat onze beide godsdiensten zich zo duidelijk moeten richten op

de vraag naar Gods wil, komen zij in de verleiding om hun realiteit daarmee te identificeren: de kerk met het Koninkrijk Gods, de islamitische revolutie met Allah's wil. Gods, profetisch aan mensen geadresseerde bedoelingen, verliezen dan hun karakter van 'kritisch tegenover'; en de geloofsgemeenschap meent niet alleen, dat zij deze vervult, maar verwisselt ze tegen eigen ambities.

Wanneer men erbij stilstaat, hoezeer de moslimswereld in beroering is, dan komt het aan de ene kant heel begrijpelijk over, dat de Islam als ideologische factor dienen moet om massa's, die ondanks hun bezit van een hoog-cultureel erfgoed toch de laatste eeuwen aan allerlei vormen van Westerse suprematie onderworpen zijn geweest, te mobiliseren tot zelfbewustzijn en zelfbestemming. Tegelijk is dit ook een zeer beangstigend proces. Met betrekking tot de recente veranderingen in Midden- en Oost-Europa ben ik bevreesd, dat wij in de volgende eeuw een ernstig conflict tegemoet gaan tussen de in een laatchristelijke neo-liberalisme verenigde 'eerste' en 'tweede wereld', en de islamitische wereld. En dat van dit conflict het Zuidelijk halfrond weer net zo zeer kind van de rekening zal worden als het dat tot op heden is van het conflict tussen kapitalisme en communisme. Ik ben er dan ook niet gerust op, dat de godsdienstige verwantschap tussen christenen en moslims, waar wij hier te lande toe gebracht worden méér oog voor te hebben, sterk genoeg zal worden beleefd, om te voorkomen, dat elk van beide uit zijn godsdienst een ideologische stimulans tot exclusieve zelfhandhaving maakt. In Zuid-Afrika, Noord-Ierland en de Libanon zien we maar al te schrijnend, hoe belijders van hetzelfde of een verwant geloof elkaars vijanden en verdrukkers zijn, en dat alleen externe druk daarin verandering brengt, nauwelijks de in dit geloof zelf aanwezige motieven tot bekering, gerechtigheid en verzoening. Toch mag onze hoop gevestigd zijn op het, eveneens zichtbare feit, dat juist deze fundamentele inspiraties in de religie van Oude en Nieuwe Testament, en van de Koran, in de loop van de geschiedenis telkens opnieuw werkzaam zijn gebleken.

J. Roldanus
Hoogleraar kerkgeschiedenis, Groningen

OVER DE DOODSGRENS

In de Slaghekstraat in Rotterdam-Zuid woont Arif Akdemir. Hij is mijn gesprekspartner voor dit artikel. Arif is vijf-entertig jaar oud en de huidige voorzitter van het bestuur van de Kocatepe-Moskee. In meerdere opzichten is hij een opvallende voorzitter. De combinatie van zijn leeftijd en de functie die hij vervult, springt echter het meest in het oog: een jonge voorzitter van de oudste Turkse moskee in Rotterdam.

Ik heb Arif gevraagd om een gesprek met het oog op dit artikel en zonder een moment van aarzeling heeft hij daarin toegestemd. Een aantal maanden geleden hebben wij elkaar leren kennen tijdens een vergadering over de nieuwbouw van de Kocatepe Moskee (de huidige ruimte voldoet niet en voldoende mogelijkheden om uit te breiden op de huidige plaats zijn er niet). Kort daarna is hij gekozen tot nieuwe voorzitter van het bestuur en sindsdien ontmoeten wij elkaar wekelijks. Ons gesprek staat niet in het teken van een interviewer en een geïnterviewde. Arif neemt het voortouw en vertelt over zichzelf, over de scheur in zijn hart, die nooit meer genezen zal. Op 22 september van het vorig jaar overleed zijn zoon van twaalf jaar in het Dijkzigt Ziekenhuis in Rotterdam als gevolg van een hersentumor. 'Die dag wilde mijn vrouw en ik zélf dood', zegt Arif. Toen de ziekte zich openbaarde, was zijn zoon in Turkije. Daar woonde hij bij zijn opa en oma. Vanaf dat moment begon een leven tussen hopen en vrezen voor het gezin Akdemir. Maar dat niet alleen: er begon ook een tijd van heen en weer reizen tussen Turkije en Nederland. Doktoren in beide landen werden geraadpleegd. Ziekenhuizen in Ankara en Rotterdam werden bezocht. Dan weer lag in Nederland de hoop, dan weer in Turkije. Steeds weer klom de jongen uit een dal om daarna weer dieper weg te zakken in een volgend dal. Tot de dag, dat hij stierf in een Rotterdams ziekenhuis. Opereren hielp niet meer. De dokter weigerde; terecht.

'Wij wilden niet geloven, dat er geen procentje kans meer was. Wij hebben gehuild en geschreeuwd: we worden gediscrimineerd! Pas toen de dokter zelf ook hilde, kwam ik tot mezelf en wist

ik dat ik fout zat. Vee! later heb ik mijn excuses gemaakt, maar dat bleek niet nodig. Eigenlijk vond ik het zelf ook niet nodig, al zat ik wel fout.'

Arif's zoon was een kiene knaap. Hij sprak uitstekend Turks en leerde het Nederlands snel. Het laatste woord, dat hij gesproken heeft, was 'Allah', mijn God! Arif raakte niet alleen zijn zoon kwijt. Ook alle toekomstplannen braken stuk. De definitieve terugkeer naar Turkije, die voor de deur stond, ging definitief niet door. Arif heeft een huis laten bouwen in Turkije en wilde een winkel beginnen. Maar alle spaargeld -ongeveer veertigduizend gulden- is opgeraakt in de strijd tegen de dood van zijn zoon. Met zijn vrouw heeft hij besloten om definitief in Nederland te blijven en hier te werken aan de toekomst.

Voor het eerst in het bestaan van de Kocatepe-Moskee is een open dag georganiseerd voor buurtbewoners en belangstellenden. De ouderen vonden het een vreemd idee: de moskee openstellen voor mensen van buiten de eigen kring. Niet dat zij het een slecht idee vonden, maar zij waren er zelf nooit opgekomen.

'Wat een moskee is, wat gelovigen daar zoeken, is voor veel Nederlanders onbekend. Een open dag kan iets van die onbekendheid wegnemen. Dat kan weer een positieve invloed hebben op de relatie tussen Turkse en bijvoorbeeld Nederlandse bewoners van de oude wijken in Rotterdam-Zuid. Maar dat niet alleen: ook de politiek moet bereikt worden. Wij kunnen wel roepen, dat we een nieuwe moskee nodig hebben, maar met roepen alleen komen we er niet. We zullen de politiek moeten overtuigen van de noodzaak. Daarvoor is allereerst een goede communicatie nodig. Ook daarvoor kan zo'n open dag een middel zijn.'

Lange tijd hebben de ouderen gedacht in een gesloten cirkel te kunnen leven midden in Rotterdam. De zekerheid terug te zullen keren naar Turkije maakte het niet echt noodzakelijk om de moeilijke weg te kiezen van openheid naar buiten. Hoe moeilijk het ook te accepteren is voor de oudere Turken, de gesloten cirkel bestaat gewoon niet. Via de kinderen worden ze zich daarvan langzaam en pijnlijk bewust.

'De Islam is niet alleen het gebed thuis

en in de moskee. Dat is misschien veertig procent. De andere zestig procent is de verantwoordelijkheid voor het gezin en de samenleving.'

Wat is de plaats van jongeren binnen de moskeegemeenschap? Hier blijken heel wat voetangels en klemmen te liggen:

'Een groot deel van de generatie rond zestien jaar zijn we al kwijt. Deze jongeren komen niet meer naar de moskee en nog erg weinig thuis. Nederlanders zeggen: "jullie jongeren zorgen voor problemen." Dat klopt, want wij zelf hebben ook problemen met hen. Dat doet pijn om het te moeten zeggen. Maar tegen ons moet niet gezegd worden: "los het maar op!" Dat redden wij niet. Het gaat om jongeren, die het produkt zijn van deze samenleving. Alleen door een gezamenlijke aanpak kan er iets aan de problemen gedaan worden.'

Het beleid t.a.v. de moskeeën vanuit Turkije is tot nu toe gericht geweest op de eerste generatie, die een religieuze 'woestijntijd' heeft meegemaakt tot 1976. Daarna werden de beste imams naar het buitenland gestuurd om de religieuze dorst te lessen. Voor Arif is het de hoogste tijd voor een ander beleid:

'Er moeten imams komen, die de Nederlandse taal machtig zijn, die pedagogisch geschoold zijn, die met jongeren om kunnen gaan. Geen autoritaire figuren, maar mensen die rustig blijven als jongeren schelden. Zij moeten de problemen van jongeren in Nederland leren verstaan. Daarom moeten er in de nieuw te bouwen moskee grote jongerenruimtes komen voor verschillende leeftijden, waar jongeren zich kunnen uitleven.'

Een factor, die het nog moeilijker maakt voor het gezin Akdemir, is het feit, dat Arif is afgekeurd voor zijn werk bij de R.D.M. (Rotterdamse Droogdok Maatschappij). Hij is een vakman in de metaal, maar vanwege voortdurende hoofdpijn mag hij van de doktoren niet meer achter de bank op de werkvloer. Nu gaat Arif naar school, o.a. om zijn Nederlandse taal te perfectioneren. Op mijn vraag, waar hij zijn toekomst ziet, zegt Arif:

'De problemen van Turken stapelen zich op: vrouwen houden het niet uit bij hun mannen, die weer hun eigen problemen

hebben en die afreageren op hun vrouwen. Meisjes lopen weg van huis. Jongens verzinken in het niets. Noem maar op... Misschien kan ik wat gaan betekenen in de communicatie tussen de kinderbescherming en justitie aan de ene kant en de Turken aan de andere kant. Het is echt niet het probleem van de Turken alleen, het is het probleem van deze samenleving. Daar ligt de oorzaak.'

Veel tijd om na te denken over zijn toekomst heeft Arif overigens niet. De combinatie van opleiding en het voorzitterschap van Kocapete-Moskee betekent meer dan een veertig-urige werkweek.

Arif heeft zijn functie binnen de Turkse gemeenschap aanvaard om twee redenen. Nu hij buiten het betaalde arbeidsproces staat, vindt hij het zijn verantwoordelijkheid voor de samenleving om vrijwilligerswerk te doen. Dat kan bijv. in het verzorgingshuis Maasveld aan het Afrikaanplein, dat kan ook in de Kocatepe-Moskee aan de Putselaan. De tweede reden is het rouwproces om zijn zoon: 'als ik intensief met andere dingen bezig ben, hoef ik op dat moment in ieder geval niet aan mijn zoon te denken.'

Is het toeval, dat de oudste Turkse moskee in Rotterdam een jonge voorzitter heeft gekregen, of is het een tendens? Volgens Arif is het een tendens:

'Ook de Gültepe-Moskee heeft een jonge voorzitter gekregen. Nou zegt dat op zich nog niet zoveel, maar het gebeurt een paar keer per dag, dat een Nederlander het kantoor van de moskee bezoekt of aan de telefoon is. Er moeten brieven in het Nederlands worden geschreven en verstuurd. In het verleden riep een bestuurslid van de moskee er dan een jonger iemand bij, die de Nederlandse taal beheerste, maar dit soort zaken gebeurde gewoon teveel. Overleg met bewonersorganisatie of projectbureau stadsvernieuwing, een Nederlander die meer wil weten over de Islam -dat gebeurt regelmatig-, een gemeentelijke instelling, ga zo maar door. Leven op een Turks eiland in een Westerse stad was niet meer mogelijk. De eerste generatie heeft lang gedacht, dat het wél mogelijk was, maar het blijkt, dat het niet meer mogelijk is (of je dat nu fijn vindt of niet). Van

buitenaf wordt de beslotenheid opgebroken, maar ook van binnenuit: mijn generatie weet, dat onze toekomst hier in Nederland ligt. Ouderen zeggen, dat de toekomst in Turkije ligt, maar ze gaan nooit. Ze hebben geen weerwoord, als je hen daarmee confronteert. Hun hart ligt in Turkije, maar ze zijn hier.

Dat kan ook zonder drugs, drank en hoeren. Daar ligt een grens. Alleen zo kunnen we de kinderen van vandaag, die de jongeren van morgen zijn, vasthouden en ondersteunen bij het opgroeien. Misschien dat we dan zelfs de helft van de jongeren, die we nu kwijt zijn, terugkrijgen. Zonder de ouders zal dat niet lukken. Daarom vraag ik de vaders die naar de moskee komen altijd naar hun kinderen. Ik wijs hen op hun verantwoordelijkheid, die ze niet aankunnen of niet nemen. Jullie cassettebandje van het leven was al gevuld, toen jullie naar Nederland kwamen, zeg ik dan, maar het cassettebandje van jullie zoon is nog voor een groot deel leeg. Doe er wat mee. Luister naar hun problemen en ervaringen. Anders vullen zij hun cassettebandje van het leven op straat of achter de gokkast onder het Zuidplein.'

Er is nog een lange weg te gaan. De financiële middelen, die overschieten binnen het gezin, gaan al gauw naar Turkije met het oog op de 'terugkeer'. Investeren in de zorg om de eigen jongeren in Nederland heeft niet de eerste prioriteit.

Aan het begin van ons gesprek, vertelde Arif over de uitbarsting van verdriet en woede in het Dijkzigt Ziekenhuis, het gevoel gediscrimineerd te worden. Dat gevoel komt niet uit de lucht, maar uit de buik. Het zit er al. Het gevoel komt voort uit talloze ervaringen met instellingen en individuele Nederlanders, die je niet willen zien staan, omdat je maar een Turk bent. Al die afzonderlijke ervaringen doen pijn, maar het feit dat zo'n ervaring niet op zichzelf staat, maar in een onafzienbare reeks, maakt de pijn vele malen erger.

'Gisteren passeerde ik een oudere Nederlandse vrouw, die mompelde: vieze vuile kankerturken! Bedoelt u mij?, zei ik toen, maar ik ben maar alleen! De spanning loopt steeds meer op. Toch zullen we samen verder moeten. We

gaan naar dezelfde supermarkt, we stappen in dezelfde tram, we zitten samen in de wachtkamer. Alleen wanneer we accepteren, dat we allemaal in de eerste plaats een mens zijn, die moet eten en slapen en leven, en pas daarna een Turk of een Nederlander, kan het wat worden.'

Wat zou de rol van de kerk kunnen zijn in het gevecht om de toekomst?

'Jullie zijn op straat, maar jullie kennen ook beter dan wij de weg in deze samenleving. Maar het is niet alleen hierom, dat de Turkse gemeenschap jullie ondersteuning goed kan gebruiken. Het geloof geeft iets extra's in het leven en daarin begrijpen wij elkaar, al noemen wij God Allah en jullie Heer.'

'Over de doodsgrens' heb ik dit artikel genoemd. Alle gespreksonderwerpen hebben een lijn terug naar het verhaal van een vader met een scheur in zijn hart. En toch, ik kan niet nalaten om te zeggen, dat Arifs verhaal hoop op een nieuwe toekomst bij me wakker maakt. Over de doodsgrens heen, jazekeer...

Evert Jan Veldman
Gereformeerd predikant oude-wijken pastoraat Rotterdam

ENKELE OVERPEINZINGEN BIJ HET JUBILEUM VAN 'BEGRIJ'

Het jubileum van een tijdschrift is niet alleen een geschikte gelegenheid om terug te blikken, maar vooral om vooruit te zien en na te denken over de vraag in welke richting het tijdschrift verder zou moeten worden voortgezet. Vooral nu dit jubileum tegelijk gepaard gaat met een wisseling van de wacht bij het eindredacteurschap is er alle aanleiding tot die vraag. Daarom grijp ik dit verzoek en deze gelegenheid aan om uitdrukking te geven aan enkele overpeinzingen die reeds lang bij mij leven ten aanzien van 'Begrip'. Binnen het bestek van de toegemeten plaatsruimte moet ik dat helaas in telegramstijl doen.

1 Over informatie, 'begrip' en interpretatie

De kracht van het tijdschrift 'Begrip' is, dat door deskundige mensen van moslimse en christelijke zijde bijzonder nuttige informatie wordt gegeven over de Islam, de stromingen en wendingen in de Islam en dat daardoor inderdaad wederzijds **begrip** wordt bevorderd. Vanuit het gezichtspunt van informatie vervult 'Begrip' een unieke taak. Wat ik er echter in mis, is een eerlijke **interpretatie** van Islam en Christendom en de wederzijdse eerlijke uitwisseling over de diepste verschillen.

In zijn magistrale boek 'The Call of the Minaret' schrijft Kenneth Cragg niet alleen over 'the call to understanding', de roep om begrip, maar ook en vooral over 'the call to interpretation', de roep om wederzijdse vertolking van onze diepste overtuigingen. We hebben in de relatie tussen moslims en christenen niet alleen de taak tot samenwerking en tot wederzijds begrip, maar tevens tot uitwisseling van onze diepste overtuigingen en verschillen en tot vertolking daarvan. Als 'dialogisch leven' niet leidt tot het uitwisselen van onze diepste overtuigingen, blijft de dialoog hangen in de sfeer van oppervlakkige conversatie en nemen we elkaar niet serieus. Naar mijn indruk wordt die uitwisseling in de diepte gehinderd door een hedendaagse mode, waarvan de kern is, dat men zegt: 'dit is een overtuiging die voor mij geldt, maar die geen universele betekenis heeft voor anderen.' Die modieuze bewering en houding is absurd, zoals merkwaardigerwijze onlangs zeer terecht is betoogd door... Raimundo Panikkar! Als iemand er bij-

voorbeeld diep van overtuigd is dat Jezus de weg, de waarheid en het leven is, dan is het absurd om de universele betekenis van dat geloof voor allen te ontkennen. En hetzelfde geldt voor moslims, hindoes, boeddhisten. Contact dat werkelijk reikt tot de diepte van wederzijdse uitwisseling, is een contact, waarin wij van weerskanten voor Gods aangezicht worstelen met de waarheidsvraag en waarin wij besef tonen dat wat een desideratum is voor ons -moslims of christenen- ook een desideratum is voor allen. Ik zou daarom graag willen dat 'Begrip' niet alleen informatie geeft, maar hulp biedt bij het streven naar een dialogisch leven in -diepte! Het vermijden van de diepere uitwisseling van overtuigingen is m.i. de Achilleshiel van de huidige samenleving in het Westen. Ik pleit voor begrip, informatie, interpretatie en uitwisseling.

2 Over vrijheid van godsdienst en vrijheid van meningsuiting

We leven, of we het willen of niet, in een post-modern tijdvak. terwijl honderden theologen en opinie-makers zich bezighouden met de secularisatie en doen alsof we nog in het tijdperk van de 18e eeuwse 'Verlichting' leven, voltrekt zich overal in de wereld de rehabilitatie van religieuze gemeenschappen, o.a. in de wereld van de Islam. In die wereld, waarin religieuze gemeenschappen alom worstelen om herleving en herstel, gaat het er niet alleen om -zoals Arnold Toynbee het stelde- een goede verkeersregeling te ontwerpen voor relaties tussen religieuze gemeenschappen binnen moderne staten, maar ook om bronnen aan te boren en fundamenteen aan te wijzen voor echte vrijheid van meningsuiting en gaat het erom ons gezamenlijk teweer te stellen tegen vormen van religieuze en ideologische dwang en terreur. De Rushdie-affaire, waaraan ook in 'Begrip' aandacht is geschonken, is een teken aan de wand, omdat daarin duidelijk wordt, hoezeer wij in een tijd van religieus en cultureel pluralisme behoefte hebben aan een fundering van de rechten van de mens en vooral van godsdienstvrijheid, gewetensvrijheid en vrijheid van meningsuiting. Ik mis in 'Begrip' discussies daarover. Vanuit het christelijk geloof bezien zijn deze fundamentele rechten niet gefundeerd in relativisme, dat alle absolute waarheid verwerpt en daarom het betrek-

kelijk recht van alle religieuze uitingen bepleit, noch in onverschilligheid, dat schouder-ophalend vraagt: 'wat is waarheid?' Evenmin kan het fundament worden gevonden in een romantisch enthousiasme, dat met bewondering staart naar iedere expressie van het religieuze besef en de leuze: 'laat groeien wat groeit', aanheft. Vanuit het christelijk geloof ligt het fundament voor de godsdienstvrijheid en voor de vrijheid van meningsuiting in Gods tolerantie, in Gods geduld met mensen. Demonen en demonische bewegingen en machten dwingen. God wil, dat wij de boodschap van Christus in vrijheid en door een persoonlijke keuze aanvaarden. Daarom hebben de christelijke kerken, door schade en schande heen, leren pleiten voor het vrijlaten van de strijd der geesten en hebben ze ook na een enorme reeks van blunders geleerd om de vrijheid, die ze voor zichzelf eisen, ook voor anderen te vragen.

Ik denk, dat in de moslimse wereld hoe langer hoe meer wordt gevoeld, dat religieuze dwang uit den boze is en dat er steeds meer moslimse leiders zijn, die beseffen, dat het aanstichten van een heilige oorlog om overtuigingen op te leggen, demonisch is en die daarom in de Islam bronnen trachten aan te boren, waarin steun kan worden gevonden voor alle rechten die in de 'Verklaring over de rechten van de mens' (10 december 1948) zijn vastgelegd. Als we willen, dat zulke fraaie formuleringen uit de definitieve encadrering van de Verenigde Naties stappen, dan moeten zulke onderwerpen niet schuw worden ontweken, maar openlijk aan de orde gesteld, o.a. ook en vooral in 'Begrip'.

3 Vriendschap als sleutel tot wederzijdse uitwisseling op dieper niveau

Mijn ervaring in de Aziatische wereld is, dat de sleutel tot wederzijdse religieuze uitwisseling te vinden is in oprechte vriendschap, diepe, trouwe en durende vriendschap. Ik zou willen, dat daarover in 'Begrip' meer werd geschreven en dat daarvoor gewezen werd op inspirerende voorbeelden.

Het typerende van allerlei pioniers in de relatie tussen moslims en christenen is, dat ze niet alleen studeerden en beschouwingen hielden, maar dat ze voorbeelden waren van trouwe, diep-borende vriend-

schap tussen moslims en christenen. Mensen als D.T.Niles, Daan van der Meulen, Paul Devanandan, M.M.Thomas, Kenneth Cragg, Hendrik Kraemer, Simatupang waren niet alleen kenners (connaisseurs) op het terrein van Islam en Christendom, maar ze waren tevens voorbeelden in de beoefening van diep-gravende vriendschappen, waarin ze de verschillen niet camouflerden, maar juist bespraken **coram Deo!** De bevordering van vriendschappen van deze aard lijkt mij een van de taken van dit tijdschrift. Het zou daarom eigenlijk 'Communicatie tussen christenen en moslims' moeten heten en zich niet meer moeten presenteren met dat kille woord 'begrip' alleen. Het beste zou zijn: 'Begrip én communicatie'.

Ik hoop, dat het jubilerende tijdschrift mij deze openhartige overpeinzingen niet kwalijk neemt. Ze werden mij ingegeven door mijn ervaring en door mijn hart, dat vol is van goede en diepe herinneringen aan omgang met moslims van 1935 tot nu.

Dr. J. Verkuyl

Emeritus hoogleraar missiologie en evangelistiek VU

MIJN CONTACT MET DE ISLAM

Ik ben voor het eerst echt in aanraking gekomen met de Islam, toen ik vanaf 1973 predikant in Oss was. Er woonden daar toen al honderden Turken en Marokkanen. Ik zocht contact met de Stichting Welzijn Buitenlandse Werknemers en ontmoette zo dhr. G. Iris. Een Turk, die de sociale academie had gedaan en bij de stichting werkzaam was. Een buitengewoon aardig man, met wie ik al doende een goed contact kreeg. Ik was voorzitter van de Raad van Kerken en o.a. op deze manier ontstond er contact tussen de kerken en de moslimse gemeenschappen. Verschillende bijeenkomsten werden belegd m.n. om elkaar te informeren over elkaar. Ook op meer praktische wijze zijn we bezig geweest, o.a. bij het tot stand brengen van een ruimte voor de stichting, welke tevens als ontmoetingsplaats dienst kon doen voor de buitenlanders. Een enkele keer hebben we ook echt godsdienstige gesprekken gevoerd, waarvoor we Piet Reesink uitnodigden.

In Aalsmeer, mijn volgende standplaats,

was er weinig of geen contact. Er waren wel illegalen, werkzaam in de kassen, maar zij woonden veelal in Amsterdam. We hebben geprobeerd het leven voor hen wat dragelijker te maken door met verschillende kwekers te praten, maar het heeft niet veel geholpen.

In Helmond, mijn huidige standplaats, heb ik weer contact met de Marokkanen en de Turken gezocht, onder andere heb ik hun moskeeën bezocht en gebedsdiensten bijgewoond. Samen met pastor J. Siemons hebben we een gespreksgroep Christenen-Moslams opgezet, welke min of meer regelmatig bij elkaar komt. Doel elkaar informeren, naar elkaars verhalen luisteren en bekijken wat we praktisch voor elkaar kunnen betekenen. Het gaat om het winnen van vertrouwen. Onderwerpen die daarbij ter sprake komen zijn: ritueel slachten, onderwijs, begraafplaats, woningtoewijzing, werkloosheid, tweede generatie-problematiek enz.

Mijn eerste indrukken zijn steeds, dat de mensen heel voorkomend zijn en je gastvrij onthalen. Er is een goede wil aanwezig, al houden zij zich niet altijd aan afspraken, of vragen soms dingen, die je moeilijk kunt waarmaken (als het geven van een kerkelijke lening voor het bouwen van een minaret). Echte geloofsgesprekken, wat meer inhoudelijk van aard, zijn moeilijk te voeren. Daarvoor hebben ze de imam nodig, die er echter niet altijd is.

Zo zijn we zoekend en tastend bezig om elkaar beter te leren verstaan en te bekijken, hoe we elkaar tot naaste kunnen zijn. Het is voor mij duidelijk, dat we niet om de Islam en de aanhangers ervan heen kunnen en mogen. In Helmond bijv. wonen meer moslams dan protestanten. De moslams gaan niet meer terug en zullen hier hun plek moeten vinden. Ze willen daarbij hun eigen identiteit behouden en aan de andere kant zullen ze toch tot aanpassingen moeten komen (zie tweede generatie-problematiek).

Tegelijkertijd kunnen we van hen leren, hoe zij het leven waarderen en hun geloof beleven. Duidelijk is, dat er ook veel variatie bestaat in de geloofsbeleving van de moslams. Er zijn daar ook rekkelijken en preciezen. Zo wordt er bijv. ook verschillend gedacht over de affaire Rushdie.

Door Nederlanders wordt wel gezegd, dat

de buitenlanders hier niets te maken hebben en ons onze banen afpakken. Daarom behoeven we ons ook niet voor hen in te zetten. Dat gebeurt omgekeerd in hun landen toch ook niet! Aan de andere kant is er wel begrip voor de situatie van de moslams. Aangezien wij hen nodig hadden, zijn ze gekomen. Eerst gevraagd, later min of meer uit eigen beweging gekomen. Het is belangrijk om vooroordelen weg te nemen en tot de kern van de zaak te komen, nl. dat we elkaar moeten zien als medemens.

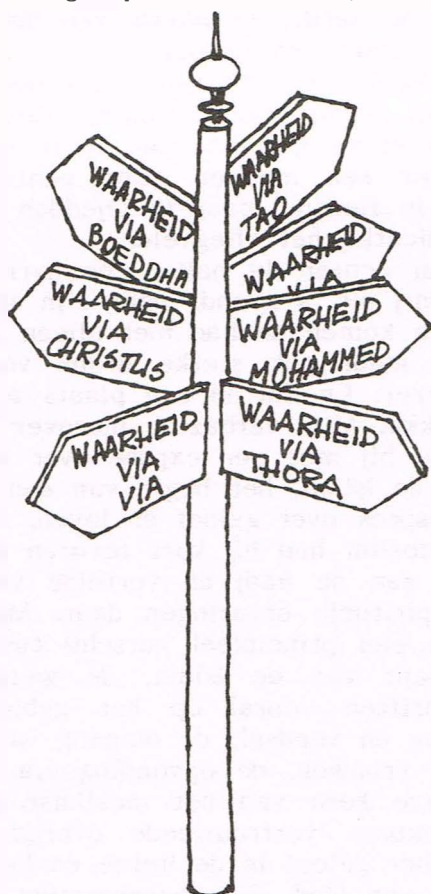
Juist de kerk, die vanuit haar theologische opvattingen nogal negatief dacht over mensen, die een andere godsdienst aanhingen, moet proberen haar denken bij te stellen. Dat is een ingewikkeld proces, maar we kunnen er niet om heen.

Gelukkig zijn er theologen in ons land en daarbuiten, die de kerken daarbij helpen. Het blijft echter een complex gebeuren, want als je eeuwenlang overtuigd was van de uniciteit, de superioriteit en de exclusiviteit van het christelijk geloof, dan kun je moeilijk in enkele tientallen jaren tot een omschakeling komen. Voor mijzelf ligt het uitgangspunt in het geloof, dat de God van hemel en aarde God is van alle mensen. Dat deze God niet uitsluit, maar insluit. Echter wij hebben deze God niet in de zak. Wij weten niet, hoe God zich met mensen en volken inlaat en zich bekendmaakt. Hoe, in die zin, dat wij Hem na kunnen rekenen.

Wij hebben er dus vanuit te gaan, dat God op zijn wijze een relatie heeft/wil hebben met alle mensen. Het heil van God is toch voor allen bestemd.

Vanuit deze gedachte kunnen we, ja hebben we relaties aan te gaan met mensen en volken, die een andere dan christelijke levensbasis hebben. Het is immers noodzaak om elkaar te verstaan. Zo alleen kan deze wereld een wereld worden, waar we niet ten koste van elkaar leven. We mogen daarbij ons geloof inbrengen en daarmee ook onze normen en waarden, die daaruit afgeleid zijn. Dat mogen we en kunnen we ook, omdat liefde de weg is, die God ons voorhoudt. Met andere woorden: de spanning, welke er is vanwege de polen Waarheid en Eenheid kan vruchtbaar zijn, als ze onderbouwd wordt door de Liefde van God. Op deze manier kunnen we tot zinvolle en vruchtbare ont-

moetingen komen en zullen we zo gaandeweg ontdekken, wat ons tot vrede met God en met elkaar dient. Langs deze weg ook kunnen we verstaan of de naam God en de naam Allah wel of niet met elkaar overeenkomen. In ieder geval moeten we meer naar de overeenkomsten kijken dan naar de verschillen, ook wat betreft de morele beginselen. We zullen naar het hart van de zaak moeten en daarbij ons hart op tafel leggen. Dat vraagt respect en begrip, maar tevens kan zo de waarheidsvraag op tafel komen, nl. waarom

...waarheidsvraag...

geloven wij in God, in Allah? Wat is de betekenis van dit geloof voor het leven hier op aarde? Het leven wat steeds complexer wordt en alleen toekomst kan hebben, als we elkaar als mensen zien, die allen door God zijn geschapen om met elkaar -in alle diversiteit- te leven en te bouwen aan een wereld, waarin God alles in allen kan zijn.

P. Verschoor

Gereformeerd predikant, Helmond

VAN DEBAT TOT DIALOOG

Er zijn drie perioden in mijn leven, waarin ik contact had met moslims: tijdens mijn werk als missionair predikant in Indonesië (1951-1960), toen ik werkte in Libanon, in Beirut (1968-1971) en na mijn komst naar Kampen (vanaf 1978).

Toen ik in Indonesië op Midden-Java kwam, had ik wel de Islam bestudeerd uit boeken, maar nauwelijks nog een moslim ontmoet. Ik had dan ook geen scherp beeld van de Islam.

Het is bekend, dat de Islam op Midden-Java wel de dominante religie is, maar de ziel van de Javaan niet heeft doordrenkt. Dat was zelfs het geval in Zuid-Banjumas, hoewel het gebied grensde aan het streng moslimse West-Java. De Islam beheerste wel tot op zekere hoogte het leven in de desa's, maar niet in de havenstad Cilacap, waar ik woonde.

Omdat in die tijd fanatieke guerilla-groepen van de Dar-ul-Islam-beweging, die streed tegen de Pancasila-grondslag van de Republiek Indonesië en streefde naar een Islam-staat, het westen van Banjumas zeer onveilig maakten door overvallen, gepaard gaande met wreedheden, op plantages en dorpen, was de Javaanse bevolking bang voor moslims fundamentalisme. De meeste arbeiders op de ondernemingen waren aangesloten bij de communistische vakbond (Sobsi) en in het oostelijke vlakke deel van de residentie werd het dagelijks leven nog sterk bepaald door de pre-islamitische adat. Ik denk aan de verering van Njai Lara Kidul, de godin van het Zuiderstrand op Lebaran (het einde van de moslimse vastenmaand), aan de verering van de rijstgodin, Dewi Sri, magische berekeningen van gunstige en ongunstige dagen om te zaaien, te oogsten of te trouwen en bij feesten de 'slametan's' en wayangopvoeringen. Overtuigde vrome moslims ontmoette ik later in de kring van bestuur en docenten van de S.M.P. (Mulo) van de Muhammadiyah-beweging in Cilacap, waaraan ik een tijdlang Duits en Engels gaf. Moslims en christenen gingen in het algemeen ongedwongen en vriendschappelijk met elkaar om, maar hun religieuze gesprekken hadden meestal meer het karakter van wederzijdse bekeringspogingen dan van een open en eerlijke dialoog. Wanneer echter soms christenen

deelnamen aan de 'slametan's' van hun moslimse burens en moslims de Kerstfeesten bijwoonden, zelfs collega's van de Muhammadiyah-school, dan was dat een kwestie van 'hormat', respect. In de christelijke kerken leefde sterk de zendingsplicht: het Evangelie van Jezus Christus de Heiland brengen aan moslimburens via zaaiacties, colportage en bezoeken. Niemand in de christelijke kerken van Zuid-Banjumas twijfelde eraan, dat dit de juiste benadering van moslims was. Met allerlei beelden probeerde men zelfs de moeilijke kwestie van de Eenheid en Drieëenheid van Allah duidelijk te maken. Ik sloot mij hierbij aan. Hiermee is duidelijk welke visie ik had op de benadering van moslims.

Dit veranderde radicaal in de jaren, dat ik in Beirut werkte als hoogleraar Nieuwe Testament aan de Near East School of Theology. Door veel contacten met de American University of Beirut (m.n. Prof. Harcourt) ontmoette ik veel moslims, waaronder nogal wat Palestijnse studenten. Via het University Christian Centre werden lezingen en discussieavonden georganiseerd, waarvan sommige onvergetelijk zijn, vooral die met bisschop Kenneth Cragg, wiens boeken ik inmiddels verslonden had. Zijn benadering van de Islam maakte diepe indruk op mij. Uiteraard spraken we vaak over de Palestijnse problematiek en het felle verzet tegen een zionistische staat Israël. Reeds in 1969 debatteerden wij onder leiding van bisschop Cragg over voorstellen van de Quakers om Palestina te verdelen in een joodse en Palestijnse staat. Grieks-Orthodoxen gingen zover, dat ze alleen het Nieuwe Testament erkenden als God's Woord: de joden hadden door Jezus' dood het recht op God's Verbond verspeeld, de kerk was in hun plaats gekomen. We hebben veel gediscussieerd over Romeinen 9-11. Men zag Israël in elk geval als een staat gelijk aan andere, alleen meer agressief en imperialistisch. De Palestijnen, moslims, zowel als christenen wilden een seculaire staat met volledige godsdienstvrijheid, waar joden, christenen en moslims in vrede als gelijkwaardige burgers konden leven. Ook de Palestijnse moslims meenden, dat alleen een volstrekt seculaire staat volle godsdienstvrijheid kon garanderen en daarmee waren zij progressie-

ver dan andere moslims, die ik in het Midden-Oosten heb ontmoet. Zij hadden oog voor het tijdgebonden karakter van de Koran en zochten naar de religieuze kern van de Islam als een godsdienst, die mensen houvast geeft en troost en uitzicht en niet wordt opgehangen aan het slaafse volgen van vele wetten en voorschriften. Mijn moslimse vrienden waren even enthousiast als ik over de Ajaltounconferentie (maart 1970) en onder de indruk van wat mensen als Hassan Askari zeiden over de religieuze waarde van het offer, het lijden, de liefde, in plaats van het vereeren van macht en succes.

Zo kreeg ik een radicaal ander beeld van de Islam in het Midden-Oosten. Het meest onvergetelijke gesprek, dat ik in die tijd had met een moslim, vond echter niet plaats in Beirut, maar in Djeddah in een hotel dichtbij het vliegveld.

De man achter de balie, een Syriër, nodigde mij uit 's avonds naar zijn appartement te komen en had niet alleen allerlei hapjes, maar ook sterke drank voor me klaargezet. En dat in een plaats zo dicht bij Mekka. Mijn verbazing hierover beantwoordde hij met een exposé over zijn visie op de Islam, het begin van een intensief gesprek over geloof en leven. Als gelovig moslim had hij kort tevoren deelgenomen aan de hadj en vertelde van zijn rijke spirituele ervaringen daar. Maar hij maakte een principieel verschil tussen de buitenkant van de Islam, de wetten en voorschriften vooral op het gebied van reiniging en voedsel, de omgang van mannen en vrouwen, de opvoeding e.a. én de religieuze kern van het moslimse geloof, de dankbare vertrouwende overgave aan Allah, het geloof in de liefde en barmhertigheid van God, Zijn bescherming en zegen. Het was zijn diepe overtuiging, dat de Islam in een wereld van toenemende secularisatie geen enkele toekomst had, wanneer men zo strak aan verouderende wetten en voorschriften vasthield. Hij verlangde naar een oprechte interreligieuze dialoog tussen overtuigd gelovige mensen, moslims en christenen en zag het ongeloof, het secularisme als de grootste bedreiging voor de mensheid. Hij voorzag, dat mechanische inspiratieleer van de Schrift, het geloof in de van kافت tot kافت onfeilbare Heilige Schrift, Koran of Bijbel, naast het starre juk van een door

alle tijden heen onveranderlijke sjari'a, de grote blokkade zou zijn voor de dialoog die christenen en moslims zou verrijken tot wederzijds respect en heel dicht bij elkaar zou brengen.

De derde fase in mijn leven, waarin ik moslims ontmoette, was in Kampen nadat ik in 1978 voorzitter werd van de plaatselijke commissie voor buitenlandse werknemers, i.c. Turken, thans: het Projectbestuur buitenlanders van de Stichting Welzijn Kampen. Door dit vrijwilligerswerk maakte ik ook het gewone dagelijkse leven van moslims mee, woonde verschillende malen de salat bij, besnijdenisfeesten, streed met hen voor faciliteiten om ritueel te kunnen slachten en overledenen volgens islamitisch voorschrift te begraven. Het was in dit verband, dat ik een serie gesprekken voerde met de toenmalige imam van Zwolle, Mufti Ismail Oeztopak en Osman Bahadir uit Kampen, bestuurslid van de Turks Islamitische Culturele Federatie, gesprekken die in wezen het karakter van een oprechte dialoog hadden.

Mijn ervaring met zo'n dialoog is wat ambivalent. Wij hadden niet het doel elkaar te bekeren tot de eigen geloofsovertuiging, maar toch zei een der moslimse partners op zeker moment: ik begrijp niet, waarom u geen moslim wordt vanwege uw kennis van en respect voor ons geloof, ik zou het heel fijn vinden, als u dat wilde overwegen. Ik heb dat ervaren als een fijn moment, want toen nam mijn gesprekspartner mij echt serieus. Toen kon ik ook oprecht tegen hem zeggen, dat ik diep in mijn hart verlangde, dat zij Jezus zouden ontmoeten, niet als Nabi 'Isa in de Koran, maar zoals Hij in het Evangelie ons God de Vader onthult en voor ons wilde lijden, sterven en opstaan. Het heeft onze dialoog niet geblokkeerd, integendeel. Dat is het verrijkende positieve aspect van een dialoog tussen christenen en moslims, denk ik. In onze pluralistische samenleving, waarin etnisch-religieuze minderheden steeds meer bedreigd worden, is een relatie van vertrouwen, goede burenen-zijn, zo dringend nodig. Die mag niet worden verstoord door goed bedoelde, maar agressie oproepende propaganda voor zending onder de moslims en bekeringsverhalen van moslims. Hun positie is moeilijk genoeg: sommigen hervin-

den hun religie hier, anderen worden conservatiever dan ze waren door de bedreiging van een vreemde cultuur. Christenen, moslims en ongelovigen hebben elkaar nodig. De seculaire staat garandeert godsdienstvrijheid, maar dat is meer dan passiviteit en relativisme: godsdienst is alleen een privé zaak. De seculaire staat kan cultureel wat leren van de Islam, nl. het fundamentele belang van het religieuze erfgoed voor een gezonde, niet gefragmentariseerde, materialistische, consumptieve en egocentrische cultuur. De Islam zal echter klaar moeten komen met het secularisatieproces, dat in wezen strijdig is met de Koran. Dat zal een zeer moeilijk proces worden, vrees ik.

Er zit echter m.i. ook een negatief aspect aan de dialoog. Het frustrerende was, dat elke keer, wanneer ik met de Bijbel aankwam, mijn partners wel geduldig luisterden, maar daarna zeiden: wij hoeven de Bijbel niet te lezen, want alles wat Allah nodig vond ons te openbaren over Israël en Jezus staat al in de Koran, die onfeilbaar waar is. En steevast ging de Koran dan weer open en werden -heel lovend- passages over Nabi 'Isa mij voorgehouden. Zo was Jezus, zo was zijn geboorte, zijn leven en zijn dood. Dan ontdek je, hoe diep de kloof in wezen toch is tussen christenen en moslims, Koran en Bijbel, Allah en de Vader van Jezus Christus, de mens en zijn heilsweg in de Koran en in de Bijbel. Wij moeten niet terug naar het debat tussen twee monologen. Dat verhardt en verbittert. Wij zullen moeten doorgaan met de dialoog, waarin plaats en ruimte is voor wederzijds getuigenis, waarin zelfs de begeerte, dat de ander de rijkdom van je eigen geloof zal gaan delen, legitiem is. Maar ook dat is wederzijds. Het is alleen de Heilige Geest, die een mensenhart kan openbreken en daar mag ook om gebeden worden.

Als christen geloof ik, dat in Christus allen, alle mensen, zijn gestorven en opgewekt (2 Kor. 5:14), opdat ze niet meer voor zichzelf maar voor Hem zullen leven als met God verzoende mensen. Alle andersgelovigen en ongelovigen behoren Hem toe, zijn onze broeders en zusters in Christus. Er zal een moment komen, dat God alles zal zijn in allen.

Dr. A. Wind

Universitair docent missiologie, Kampen

KOMENDE EVENEMENTEN

In het weekend van 19 tot 21 oktober 1990 wordt in het Dominicaans Activiteiten Centrum een cursus georganiseerd onder de titel 'Zondebokmechanisme en godsdienst; christenen en islamieten'. Het gaat over de verhouding tussen de twee geloofsgemeenschappen en hun leden in het licht van de zondeboktheorie van René Girard.

De begeleiding ligt in handen van André Lascaris, auteur van het boek 'Advocaat van de zondebok', en Reinhard Schulte, stafmedewerker van het DAC. Als sprekers werken mee dr. K. Steenbrink, van het IIMO, en dhr. Araz, voorzitter van de Marokkaanse moskee te Apeldoorn.

Informatie en aanmelding:

DAC, Postbus 59, 8650 AB Huissen. tel.: 085-259006

REDACTIE BEGRIP

Oprichter

Pater P. Backx

Kooiakker 7
4838 BE BREDA
tel.: 076 - 211064

Pastor

R.K. Kerk

Dr. K. de Jong ss.cc.

Eymaelstraat 34 A
6412 AM HEERLEN
tel.: 045 - 726021

Missioloog met speciale aandacht voor de islam in Indonesië.

Waarnemend eindredacteur.

C. Molenkamp ss.cc.

Luybenstr. 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel.: 073 - 145159

relatieopbouw moslims-christenen, voorlopig in dienst van St. Cura Migratorum.

Gereformeerde Kerken

Drs. J. Slomp

Dienstencentrum
Postbus 203
3830 AE LEUSDEN
tel.: 033 - 943244

Predikant in algemene dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in onze samenleving.

Dr. M. van den Boom

v.d. Veerelaan 6
1181 RB AMSTELVEEN
tel.: 020 - 474308

Docent godsdienstwetenschap en oecumenica aan de opl. voor Godsdienstonderw.(NLO) en Theologie (M.O.) v.d. Hogeschool Holland.

Ned. Herv. Kerk

Drs. Mw. G. Speelman

'Kerk en Wereld'
Postbus 19
3970 AA DRIEBERGEN
tel.: 03438 - 12241

Functionaris voor de relatie christenen/moslims vanuit de Ned. Herv. Kerk.

Islamitisch redactielid

Dhr. 'L. Hoessein Aarab

Orthensedonk 6
5231 VE 's-HERTOGENBOSCH
tel.: 073 - 418361

Vormingswerker Driebergen.

Administratie

A.v.d. Berg van Beijnen
T. Poort-de Groen

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel.: 073 - 145159

Abonnementen, administratie, verzending.

Illustratie

F. Kalb

Tekeningen.